Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

Bildstrid Bildbruk Bildlära

En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet

Bengt Arvidsson

STUDIA THEOLOGICA LUNDENSIA

Lund
University
Press

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

STUDIA THEOLOGICA LUNDENSIA
Nr 41

Bengt Arvidsson

Bildstrid Bildbruk Bildlära

En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet

Lund University Press

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Lund University Press
Box 141
S-221 00 Lund
Sweden

ISBN 91-7966-007-X
Art nr 20008

© Bengt Arvidsson 1987
Printed in Sweden
Studentlitteratur
Lund 1987

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Till
Kristina

Johan
Kristoffer
Lukas

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Innehållsförteckning

Förord sid. 7
Inledning sid.9
Foskningsöversikt sid. 18

Del I
Historisk översikt fram till c:a 1600

Wittenberg 1522 sid. 31
Polemiska skrifter angående bildfrågan sid.33
De första konstnärerna i reformationens tjänst sid. 36
Riktlinjer för bildbruk i kyrkoordningar och bekännelsedokument sid.39
Påven Paul III (1534-1549) och den katolska synen på protestantiska bildstriden sid.44
Libri Carolini sid. 45
Kryptokalvinister,filippister och gnesiolutheraner sid. 48
Filippismen i Danmark sid.50
Det kyrkohistoriska arbetets betydelse för bildfrågan sid. 53
Bildfrågans anslutning till viktigare dogmatiska frågor sid. 55
"Nunc Graeciam in Germaniam" sid.57
Gränsdragningen mellan lutherskt och kalvinskt sid. 58
Anhaltinska bildstriden sid. 61
Gnesiolutherskt inflytande i Danmark kring sekelskiftet 1600 sid. 64

Del II
Bildstridens och bilddiskussionens orsaker

Bildstrid och ikonoklasm sid.69
Bildförbudet sid. 73
Den lutherska offensiva hållningen sid. 80
Kyrkoutsmyckning och de fattiga och nödlidande sid.83
Adiafora sid.87
Missbruk sid.91

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Del III

Anknytning till fornkyrklig och medeltida bilddiskussion och bilduppfattning (via media)

Libri Carolini, Frankfurtsynoden 794 och Parissynoden 825 i protestantisk argumentation sid. 101
"Libri Carolini" och Frankfurtsynoden 794 sid. 108
Synoden i Paris år 825 sid. 114
Kontinuitetstanken sid. 120
Bildfrågan i väst under medeltiden sid. 121
Kyrkans första århundraden som normgivande sid. 126
Kyrkofäderna som auktoritet sid. 133
Relationer till den grekisk-ortodoxa kyrkan och dess bildteologi sid 140
"Novatores" och kyrkans "deformation":
Bildstriden ett reformatoriskt misslyckande sid. 145
Det kalvinska bildborttagandet anses bana väg för Islam sid. 147

Del IV

Bildfunktion och bildlära

Bild och verklighet sid. 153
Bild som symbol sid. 168
Bild och ord sid.187
Bildkategorier sid. 201
Den yttre kyrkan sid. 208
Sakral och profan konst sid. 224

Zusammenfassung sid. 236
Källor och litteratur sid. 247.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

Förord

Föreliggande arbete har utarbetats som doktorsavhandling inom tros- och livsåskådningsvetenskap vid teologiska fakulteten i Lund. En förhoppning är att det även skall kunna tjäna som en handbok eller uppslagsbok i främst bildteologiska frågor och utgöra ett bidrag från teologiskt håll till den tvärvetenskapliga bildforskning som för närvarande växer fram. För att kunna tjäna sistnämnda syfte har framställningen vidgats och utökats med en del fakta och upplysningar utöver de för en avhandling i systematisk teologi nödvändiga. En intention har varit att låta det intressanta men svårtillgängliga primärmaterialet i första hand komma till tals genom direktcitat. Innehållet i de många citaten refereras dock i den löpande texten och den läsare som så önskar kan gå förbi dessa utan att gå miste om det centrala innehållet.

Detta arbete kan främst betecknas som teologihistoriskt. Enligt den "Teologins historia" som jag — liksom övriga teologistuderande — redan fick stifta bekantskap med under min andra termin i Lund menas med teologihistoria "den gren av idéhistorien, som behandlar och undersöker den kristna traditionens källor och undersöker den idéutveckling, som däri avspeglar sig." När jag tio år senare återvände från församlingstjänst som präst till teologiska fakulteten som doktorand blev författaren till just denna "Teologins historia" min lärare och handledare, nämligen professor Bengt Hägglund. Under hans sakkunniga ledning har jag haft förmånen att att bl.a. få tränga in i den del av den kristna traditionens källor som behandlar bildfrågan och undersöka den idéutveckling som däri avspeglar sig. Jag riktar ett varmt och innerligt tack till Bengt Hägglund för all medverkan till föreliggande arbete, och härtill ett särskilt tack för noggrann korrekturläsning och språklig granskning som varit till ovärderlig hjälp för mig vid det slutliga utskrivandet av detta arbete.

"Kyrkorummet och inventarierna berättar om kult och gudstjänstliv men också om ekonomiska villkor och sociala förhållanden förr och nu." står att läsa i en annan lundaforskares arbete. Enligt författaren kan man i kyrkorna "avläsa hur tradition och förnyelse har samverkat vid gudstjänstrummets gestaltning." Författaren, docenten i konstvetenskap Siegrun Fernlund, har välvilligt ställt sig till förfogande som handledare när det gäller de konstvetenskapliga aspekterna i föreliggande arbete. Till henne riktar jag också ett varmt och innerligt tack, ett tack för sakkunnig ledning, synpunkter och intresse.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Under arbetets gång har jag mötts av uppmuntran och vänskap som gett kraft och glädje att fullfölja föreliggande arbete. I särskild tacksamhetsskuld står jag till teol. dokt. Carl Axel Aurelius, Linköping, och docent Rune Söderlund, Lund. Ett *ödmjukt tack* för allt stöd !
Till professor Per Erik Persson, till alla lärare och all personal vid teologiska institutionen i Lund vill jag rikta ett hjärtligt tack för gemenskap och trivsel som inte minst kommit mig till del i arbetet som assistent. Även till personalen vid UB i Lund, som alltid villigt står till en forskares förfogande, riktas ett tack. Ett varmt tack också till deltagarna i forskarseminariet i kristendomens idéhistoria .
För visat intresse och uppmuntran i avhandlingsarbetet vill jag framföra ett tack till bl.a. docent Mereth Lindgren, Stockholm, docent Per Beskow, Lund, och professor Juoko Martikainen, Göttingen.
För mångårig vänskap, intresse och stöd ett hjärtligt tack till teol.dokt. Dieter Hoffmann, Malmö, vars tjänstvillighet även direkt kommit detta arbete till godo genom den tyska översättningen av sammanfattningen.
Den som känner till forskningens vardag vet dess glädjeämnen men också dess ofta kärva villkor. För delad "forskarvardag" slutligen det innerligaste tack till den jag får dela denna "forskarvardag" med: Kristina. Mängder av A 4- ark med skiftande innehåll och av skiftande kvalitet har hon under årens lopp läst igenom. Ett särskilt tack för vitalt litterärt och teologiskt kunnande och intresse som berikat arbetet med denna avhandling.
Sist men inte minst ett tack till Johan, Kristoffer och Lukas.

Vinslöv i mars 1987

Bengt Arvidsson.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Inledning

Under senare hälften av 1500-talet utkommer en mängd teologiska arbeten behandlande bildfrågan. Antalet och omfånget av dessa skrifter från både romerskt-katolskt och protestantiskt håll visar att bildfrågan var en av de viktiga teologiska frågorna under 1500-talet. I teologihistorien har denna fråga dock fått en ofta perifer och knapphändig behandling. Någon samlad idéhistorisk översikt över bildproblematiken under reformationsseklet har hittills inte förelegat. Som en främsta uppgift söker arbetet här fylla denna lucka.
Föreliggande undersökning orienterar sig utifrån den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet men genom att denna tradition utvecklas och formas än i konfrontation och än i samförstånd med övriga traditioner kommer dessa också att indirekt behandlas som bakgrund. Undersökningen orienterar sig vidare utifrån främst senare hälften av 1500-talet. Först då kan man på allvar börja tala om en luthersk tradition — d.v.s. om ett bevarande och ett vidareförande av de reformatoriska tankar som Luther, Melanchthon, Bugenhagen och övriga reformatorer givit upphov till. Teologin under senare hälften av 1500-talet hade som närmaste bakgrund det banbrytande reformationsarbetet under första hälften av seklet. Kännetecknande för senare hälften av 1500-talet — en period som f.ö. mycket knapphändigt behandlats i teologihistorien — var dock framför allt ett orienterande tillbaka i hela den kristna kyrkans traditionsutveckling. Naturligt blir därför att som bakgrund även skissera bildfrågan i den kristna traditionen före reformationen, från kyrkans första tid och framåt. För förståelsen av den teologiska litteratur som behandlar bildfrågan bör man härtill ge akt på det samtida kulturella klimatet och på den allmänna konsthistoriska utvecklingen. Det material som primärt analyseras i denna undersökning sätts på olika sätt in i ett större sammanhang för att på så sätt ge en helhetsbild av bildfrågan och bildproblematiken under reformationsseklet. Materialet orienterar sig geografiskt utifrån de centrala lutherska områdena i Tyskland och i viss mån Danmark. Det som format den lutherska traditionen i de nordiska länderna är i mångt och mycket översättningar. En inte minst när det gäller nordisk teologihistoria inflytelserik teolog, Johann Arndt, har en framträdande plats i denna undersökning. Materialet som använts till denna undersökning kan grupperas på följande sätt:

1. Apologetiska skrifter i ämnet, d.v.s. skrifter som helt ägnar sig åt bildfrågan och utgivna direkt i detta syfte.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

2. Utsagor och yttranden i kyrkorätttsliga skrifter och bekännelsedokument, typ kyrkoordningar, kyrkomöten och religionssamtal.
3. Utsagor och yttranden i skrifter etc. som endast sekundärt behandlar bildfrågan.
4. Enskilda teologer där en bildlära har viss genomslagskraft som teologisk hållning, t.ex. Johannes Damascenus och i primärmaterialet Johann Arndt.
5. Lokalhistoriskt material, t.ex. kyrkobeskrivningar, krönikor och kyrkokonst.

Härtill kommer den sekundärlitteratur som använts för att skissera den historiska utvecklingen.

Bildfrågan som teologisk fråga har flera aspekter. I huvudtiteln till denna undersökning anges tre aspekter: bildstrid, bildbruk och bildlära.
I första delen ges en historisk översikt över för bildfrågan viktiga utvecklingslinjer, händelser, diskussioner, kyrkoordningar och skrifter. Här kommer läsaren även att närmare stifta bekantskap med materialet insatt i resp. idéhistoriskt sammanhang. Syftet med denna del är främst att den skall kunna användas som uppslagsdel. För den som så önskar kan den läsas som en sluten framställning om bildfrågans historik under 1500-talet och även ge en viss orientering främst om senare hälften av reformationsseklets teologihistoria. En genomgående intention har dock varit att söka visa hur en luthersk tradition börjar framträda och formas när det gäller bildfrågan. Inom denna tradition intensifieras yttranden och utgivandet av skrifter som behandlar bildfrågan under sista decenniet, särskilt i samband med reformationssträvandena i Anhalt. Protestskrifterna från gnesiolutherskt håll i samband med dessa reformsträvanden utgör det egentliga källmaterialet. Här möter en mer "färdig" tradition, men en tradition som formats utifrån den idéhistoriska utveckling som skisserats.
Andra delen behandlar bildstridens och bilddiskussionens orsaker. Inledningsvis nämns olika typer av ikonoklasm. Vidare anges vad som i denna udersökning innefattas i termen *bildstrid.* Kyrkans bildstrider handlar inte ensidigt om huruvida det är tillåtet att ha bilder eller inte i ett kyrkorum. Dominerande frågeställningar och diskussioner är istället ofta vilka bildtyper eller bildfunktioner som är acceptabla etc. Termen *bildstrid* innefattar dels oenighet i samband med egentlig ikonoklasm eller bildborttagande och dels oenighet angående själva bildbegreppets innebörd, bildtyper och bildfunktioner. Efter dessa inledande bestämningar nämns några orsaker till 1500-talets bildstrid eller bilddiskussion. Utgångspunkten är här bildförbudet och olika tolkningar av detta men konsekvensen och intensiteten i argumentationen angående bildfrågan från

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

både kalvinskt och lutherskt håll kan tyda på en djupare,bakomliggande teologisk helhetssyn. Här prövas en äldre dogmatisk modell tillämpad av Alexander Schweitzer 1) angående skillnaden mellan luthersk resp. reformert teologisk typ. Utmärkande för den lutherska teologin enligt Schweitzer är att den struktureras av en förening, en gemenskap mellan det gudomliga å ena sidan och det skapade, det mänskliga å andra sidan. Motsatt detta struktureras den reformerta teologin av en stark åtskillnad och avgränsning mellan det gudomliga å ena sidan och det skapade å andra sidan. Denna modell visar sig tillämpbar när det gäller bildfrågan och återkommer på flera ställen i denna undersökning. Ett problem i samband med bilddiskussionen utgör de etiska aspekterna när det gäller den rent ekonomiska sidan. Helt främmande för denna aktuella problematik stod inte reformatorerna. Fr.o.m. mitten av seklet blev adiaforafrågan en djupare stridsfråga. Länge sökte man från lutherskt håll hänföra bilder under adiafora. Adiaforabegreppet blev dock under senare hälften av reformationsseklet inget neutralt begrepp och mister härtill av flera skäl betydelse för bildfrågan. Slutligen behandlas i andra delen frågan om ett rätt och ett orätt bruk av bilder. Från lutherskt håll hade man här en förhållningsregel: att avskaffa missbruket men behålla bruket, *tollatur abusus & maneat usus*.

Tredje delen av undersökningen står på ett särskilt sätt i centrum. Resultaten här kan anses vara av särskild betydelse för förståelsen av den lutherska hållningen i bildfrågan och för den begynnande lutherska traditionen och förståelsen av reformationstiden som sådan. Här ges det historiska underlaget för hur man från lutherskt håll anknyter till fornkyrklig och medeltida bilddiskussion och bilduppfattning. När bildfrågan behandlas från kyrkans första tid och framåt sker detta inte som en allmän orientering utan utifrån den medvetenhet och kännedom som föreligger hos de lutherska teologerna under senare hälften av seklet. Av primärt intresse är den frankiska bilddiskussionen under Karl den Store och Ludvig den Fromme. Viktiga är utgåvorna av "Libri Carolini" och av akterna från Parissynoden 825. Under arbetets gång har denna bilddiskussion blivit föremål för en mer självständig undersökning som till viss del behandlats vid medeltidsseminariet i Lund våren 1986. Genom det kyrkohistoriska arbetet i Magdeburg under först Flacius ledning kommer den frankiska bilddiskussionen att bilda det egentliga underlaget för den lutherska hållningen i bildfrågan. Man fann här i det frankiska ställningstagandet en medelväg, *via media* , i bildfrågan. I "Libri Carolini" och i akterna från Parissynoden 825 sammanfattades och ventilerades den tidigare bearbetningen av bildfrågan, allt från Abgarlegenden till Nicea II år 787. Här sammanställdes de viktigare kyrkofädercitaten i

1. Alexander Schweitzer, Die Glaubenslehre der evangelisch-reformierten Kirche, 1844.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

bildfrågan. De olika kyrkohistoriska arbetena fick stor betydelse för det lutherska försvaret av bilder i slutet av seklet. Inför hotet från Islam och de vittgående kalvinska reformerna fann man en fasthet i kontinuiteten och kände sig trots alla kontroverser som en del av den katolska kyrkan, universellt och traditionellt. Ett avsnitt i denna tredje del av undersökningen bildar särskilt underlaget för fjärde delen av denna undersökning, nämligen det avsnitt som behandlar relationer till grekisk-ortodoxa kyrkan och Johannes Damascenus. Två ting bör här nämnas. Dels hade man från lutherskt håll direkt kontakt med den grekisk-ortodoxa kyrkan genom brevväxlingen mellan tübingenteologerna och patriarken i Konstantinopel Jeremias II och dels fick Johannes Damascenus en inte så ringa betydelse för den lutherska teologin, inte minst för Arndt. När man söker teologiskt behandla bildproblematiken på ett djupare plan är det ofrånkomligt att behandla Johannes Damascenus.

I fjärde och sista delen av undersökningen behandlas själva bildproblematiken utifrån främst de gnesiolutherska skrifterna i samband med anhaltinska bildstriden. Utifrån detta material blir det också naturligt att behandla en mer allmän bildproblematik. En bild kan utgöras av ett målat konstverk men den kan också existera endast som en föreställning i människans inre. En bild kan vidare utgöras av en verbal beskrivning etc. I den damascenska bildläran föreligger olika bildkategorier och dessa bildkategorier bildar också underlaget för ett egentligt försvar av de yttre bilderna i kyrkorummet. Ett liknande resonemang möter vi i det lutherska försvaret för bilder. Bildbruket kan här sägas försvaras utifrån själva bildbegreppets mångsidighet. I de två sista avsnitten behandlas uteslutande de konkreta bilderna i kyrkorummet och bildkonsten som sådan. Viktigt i den lutherska tanken är betonandet av en yttre synlig kyrka. Bilderna tillhör det som bl.a. kännetecknar denna yttre synliga kyrka och tanken på själva kyrkorummets helighet som grund för inventarierna är inte helt främmande för den lutherska tanken vid slutet av seklet. Genom de yttre bilderna skall vidare det inre påverkas, *obiecta movent sensus*. Slutligen behandlas i sista avsnittet konstens plats i Guds skapelse och den härmed sammanhängande problematiken angående sakralt och profant. Här ges också utifrån primärmaterialet några exempel på konst och konsthantverk som nämns i samband med argumentationen för bilder.Konsten är för de gnesiolutherska teologerna en Guds gåva till för att tjäna hela det mänskliga livet, både det vardagliga med dess sysslor och det andliga eller sakrala där konsten kommer att stå i nådemedlens tjänst. Att söka upprätthålla en striktare gräns mellan sakralt och profant är knappast möjligt utifrån den lutherska tanken vid slutet av seklet. En sådan uppdelning hör främst en senare kanske mer "sekulariserad" tid till. Överhuvud är våra möjligheter begränsade när det gäller att förstå konstmedvetandet under 1500-talet utifrån

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

1900-talets mer begränsade och snäva kultursyn.

Som nämnts föreligger ett omfattande material när det gäller bildfrågan från reformationsseklet. Bildfrågan var alltså en av de stora viktiga teologiska frågorna. I teologihistorien för senare hälften av 1500-talet har bildfrågan främst hänskjutits till frågan om adiafora i den mån den överhuvud behandlats. Ett visst berättigande har detta naturligtvis när det gäller de yttre bilderna i kyrkorummet och deras vara eller icke vara. Att dock behandla 1500-talets bilddiskussion i anslutning till eller som ett delproblem när det gäller adiafora visar sig vid närmare analys av det rika men hittills föga bearbetade materialet missvisande. Därför behandlas bildfrågan som en mer "självständig" fråga som snararare får konsekvenser för det teologiska tänkandet även i andra frågor än som en yttring av striden kring adiafora. En sådan mer övergripande behandling av bildfrågan är motiverat utifrån, att det i 1500-talets bilddiskusion även gäller en teologisk bildlära med därmed sammanhängande terminologi. Två övergripande frågeställningar skymtar ständigt i denna undersökning bakom det kanske ofta mer strikt historiska framställningssättet:

1. Bildtänkandet som sådant som nödvändig komponent vid förmedlandet av den gudomliga uppenbarelsen.
2. Möjligheter och begränsningar att använda bilder vid förmedlandet av den gudomliga uppenbarelsen samt olika attityder i 1500-talets teologihistoria när det gäller dessa möjligheter resp. begränsningar.

När bilder anses som adiafora är de inte nödvändiga. Man kan vara utan dem. Å andra sidan gör vi oss alltid bilder av det vi ser, hör och uppfattar. Bilder är med andra ord en ofrånkomlig företeelse i den mänskliga tankeprocessen. Inom detta spänningsfält ligger 1500-talets bildproblematik. Det handlar om de kultiska bilderna i den yttre synliga kyrkan, i *ecclesia visibilis* . Det handlar om det andliga tänkandets djupaste dimension och förutsättningar att överhuvud kunna nås av och ta emot den gudomliga uppenbarelsen.

Århundrade efter århundrade i kyrkans historia har bilderna haft en given plats och funktion i först romersk-katolsk och grekisk-ortodox tradition och senare i den lutherska. Väl har försök gjorts att leva utan dem men även i reformerta samfund och riktningar influerade av reformert teologi smyger sig så småningom lätt in en glasmålning i gudstjänstlokalen eller kyrkorummet och en tavla av den lidande Kristus i den enskildes hem. Den officiella kyrkoteologin har heller inte alltid lyckats hävda en teologi i bildfrågan som täcker den enskilda människans behov av bilder. Även i senare extremt "lågkyrkliga" traditioner är steget inte långt till ett knäfall framför en tavla föreställande den lidande Kristus

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

eller ett krucifix för en enskild människa när nöden och oron blir outhärdlig eller till att kyssa denna bild i tacksamhet för bönhörelse — detta även om den officiella kyrkoteologin i princip fördömer en sådan kultisk handling. 1500-talets bilddiskussion var ofta hård och bildstormandet kunde bli tumultartat. När stridsskrifter i bildfrågan från gnesiolutherskt håll kommer vid slutet av seklet genomtränger dock även något annat i dessa: en varsamhet inför de andliga bilderna och ett uttalat behov. Vid den här tiden hotades bildernas existens i kyrkorummet på ett allvarligt sätt. Invändningar och en intensiv och entusiastisk kamp för dessa uteblir dock inte och detta säkerligen även av ett skäl som inte kan mätas och systematiseras i en idéhistorisk och dogmatisk undersökning: *man ansåg sig helt enkelt behöva dem* . Det teologiska underlaget för detta behov var dock på det kraftigaste ifrågasatt men man söker nu även i teologin ett försvar. Härtill tvingades man i den teologiska situation man befann sig. Inte för inte vänder man sig till den tradition där bilderna har en stark position, nämligen den grekisk-ortodoxa. Här förelåg ju en djupare bearbetning av bildfrågan genom Damascenus — en bearbetning som f.ö. även till stor del ligger bakom den medeltida västliga bildteologin.

Allmänt kan senare hälften av 1500-talet betecknas som den egentliga lutherska traditionens konsolideringsperiod.Under denna period utarbetas ju f.ö. Konkordieformeln och Konkordieboken. Denna konsolidering blev dock i mångt och mycket ett bromsande av en reformationsvåg som löpt iväg utan att helt kunna styras och som både de klerikala och lekfolket stod mer eller mindre maktlösa inför. Kalvinismen ansågs gå för långt. Steget härifrån till unitarism och Islam ansågs för kort. Samtidigt skärpte den romersk-katolska kyrkan sig genom bl.a. kyrkomötet i Trient och jesuitmissionen både när det gällde de inre förhållandena och när det gällde att åter hävda sig i de områden där protestantismen fått utbredning. I denna religiöst oroliga tid växer närmast på ett ekumeniskt plan ett betonande av det egentliga kristna livets villkor och krav, tröst och innehåll. Vanligt är att man benämner detta fenomen *mystik*.1) Grundläggande är ett sökande efter det gudomliga och en erfarenhet av att det gudomliga är närvarande, inneboende och verkligt. Det himmelska och eviga är en realitet trots det paradoxala i denna tanke i förhållande till livssituationen. Det kristna *mysteriet* aktualiseras och härmed det andliga skådandet. Utmärkande för denna fromhet är ett fördjupande i den kristna traditionen. Via bl.a. det kyrkohistoriska arbetet i Magdeburg kom äldre, glömda uppbyggelseböcker åter

1. se Wilhelm Koepp, Johann Arndt. Eine Untersuchung über die Mystik im Luthertum, 1912.
2. se Cosack, Zur Geschichte der evangelischen ascetischen Literatur in Deutschland, 1871, samt P. Althaus (d.ä.), Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur, 1927.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

fram i ljuset.Genom detta inte bara kyrkohistoriska utan även religionshistoriska arbete och intresse kunde man även finna beröringspunkter i äldre tiders filosofi och visdom. Att intresset även ökade för paracelsisk filosofi — och teologi — är förståeligt. I eller nära denna fördjupade fromhetsströmning står nu de teologer som primärt behandlas i denna undersökning.2)

En presentation av en del viktiga källskrifter kan här inledningsvis vara på sin plats. Ett namn ofta återkommande i denna undersökning är välbekant för flertalet läsare, nämligen Johann Arndt. December 1596 ger denne ut ett arbete i bildfrågan, "Ikonographia". Redan titeln låter oss ana att Arndt vill placera in skriften i ett annat sammanhang än det polemiska och defensiva. "Ikonographia" och Arndt överhuvud har tidigt kommit att styra forskningsinriktningen i denna undersökning.I Arndts teologiska hållning kan den damascenska bildläran sägas ha viss genomslagskraft.
Kan den damascenska teologin sägas ha influerat Arndt kan de mer direkta kontakterna med grekisk-ortodoxa kyrkan sägas ha influerat en annan ofta nämnd teolog i denna undersökning: Simon Gediccus.1) Denne var väl förtrogen

1. Simon Gediccus föddes 31 oktober 1551 i Wurzen, studerade teologi i Leipzig, blev här 1573 pastor vid Johanneskyrkan och strax härefter diakon vid S:t Thomas och professor i hebreiska språket. Sedan lämnar han Leipzig för att bli pastor primarius och medlem av konsistoriet i Halle där han 1591 ger ut en skrift i dop- och exorcismfrågan. Han titulerar sig här som furstlig hovpredikant för Magdeburg. I Halle ger Gediccus 1595 ut en annan skrift — den skrift som kanske gjort Gediccus känd för eftervärlden — , nämligen "Defensio sexus Muliebris" där Gediccus försvarar att kvinnan är människa.
Gediccus har åtminstone från 1590-talet haft nära anknytning till olika medlemmar av fursteslägten Hohenzollern. Kurfursten Johann Georg kämpade ivrigt för gnesiolutherdomen. 1593 tvingade denne sin son kurprinsen Joachim Friedrich och dennes äldste son att underteckna en revers, som förpliktar dem att troget hålla sig till den lutherska läran och Konkordieboken. Av samma skäl utser Johann Georg Gediccus till informator för barnbarnen, prinsarna Johann Sigismund, Johann Georg, Christian Wilhelm och Ernst. Bland barnbarnen finns vidare Anna Catharina, senare Danmarks drottning, se nedan sid. 65. Gediccus tycks främst ha följt Johann Sigismund, som redan 1591 i Berlin förlovats med prinsessan Anna av Preussen. Som brandenburgsk hovpredikant blev Gediccus prost i Cölln an der Spree. I Berlin uppstod dock konflikter mellan honom och Johann Sigismund p.g.a. den senares reformationsarbete i kalvinsk riktning och Gediccus kom 1615 ytterligare att involveras i en bildstrid. Året innan hade han visserligen gått i landsflykt och åter begett sig till Halle. Han vänder sig till teologiska fakulteten i Wittenberg och erhåller i december 1614 tjänst i Meissen. Här blir han även superintendent. Slutligen kommer han till Merseburg där han dör 1631.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

med reseskildringarna av bl.a. Gerlach och Crusius. 1592 ger denne ut ett i det här sammanhanget intressant arbete som dock inte behandlar bildfrågan: "Natalitia Christi oder Christliche Bekendtnuss / Collecten oder Gebetlein der Griechischen Kirchen / welche die Christen heutiges tags inn Griechenlande / diese Weinacht Feyertage vber / do man den heiligen Geburtstag vnsers lieben HERRN vnd heylandes Jesu Christi / hochfeyerlich helt vnd begehet / inn iren Versamlungen zu singen / vnd zu sprechen pflegen." I kanske främst läran om inkarnationen fann Gediccus en gemenskap med grekisk-ortodoxa kyrkans bildteologi. När Gediccus 1597 ger ut sin skrift i bildfrågan, "Von Bildern vnd Altarn", befinner han sig i Wollmirstedt. Gediccus kom 1615 ytterligare att involveras i en bildstrid, nämligen Berlin 1615. Gediccus har efterlämnat ett rikhaltigt författarskap och flera av hans skrifter refereras i det följande.

Till ett par av Gediccus skrifter hänvisar en annan teolog, Abraham Taurer, också nämnd i denna undersökning. Taurer ger 1597 ut sin skrift i bildfrågan: "Hochnotwendigster Bericht / Wider den newen Bildstu^{e}rmerischen Carlstadtischen Geist im Fu^{e}rstenthumb Anhald." och var 1597 verksam inom ärkestiftet Magdeburg som präst i Schwertzaw. De biografiska uppgifterna om Taurer är fåtaliga.1) Taurer kan också direkt knytas till damascensk bildteologi och åberopar Damascenus angående inkarnationen som grund för berättigandet av Kristusbilder.2)

Ytterligare en teolog från gnesiolutherskt håll i samband med anhaltinska bildstriden skall nämnas. Med ett förord från teologiska fakulteten i Jena ger Abraham Lange ut sin skrift i bildfrågan samma år som flertalet övriga skrifter vi nämnt, 1597: "Christlicher / Lutherischer Gegenbericht / Auff der Anhaldischen Caluinisten aussgesprengete / vngegru^{e}ndete vnd vnchristliche Verantwortung der im Fu^{e}rstenthumb Anhaldt eingefu^{e}hrten Caluinischen Lehre vnd geu^{e}bten Bildstu^{e}rmerey / ..." Lange var bl.a. diakon och hovpredikant i Altenburg, härefter generalsuperintendent i Weimar och dog 50 år gammal 20 december 1615.3)

Nämnda skrifter och teologer från olika delar av det centrala lutherska området i Tyskland ger en god uppfattning om vad den lutherska traditionen som sådan vid slutet av seklet stod för när det gällde bl.a. bildfrågan. Till dessa skrifter kan

1. Jöcher som tillskriver Taurer förnamnet Ambrosius skriver kortfattat: "... ein lutherischer Theologus zu Halle, florirte zwischen 1591 und 1598, und schrieb von mancherley erschrecklichen Wunder-Zeichen und Buss-Ruffern; Bericht wider den neuen bilderstürmerischen carlstädtischen Geist im Fürstenthum Anhalt." , spalt 1029.

2. Taurer sid. Ri, se nedan sid.142.

3. Jöcher spalt 2144.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

nämnas ytterligare en som också ofta citeras i denna undersökning, nämligen den skrift som teologerna vid fakulteten i Wittenberg sammanställde i bildfrågan 1597 : "Notwendige Antwort / Auff die im Fu^e^rstenthumb Anhalt Ohn langsten ausgesprengte hefftige Schrifft ...".
Förutom dessa skrifter som tillkommit direkt i anslutning till bildborttagandet i Anhalt föreligger ytterligare ett arbete av primärt intresse när det gäller den lutherska traditionens hållning vid slutet av 1500-talet, nämligen Flacius "Catalogus testium veritatis" 1597 där akterna från Parissynoden 825 ingår. Går vi från dessa skrifter bakåt i tiden ligger tidsmässigt den argumentation som fördes av tübingenteologerna i samband med de s.k. Mümpelgartische Gespräche mot främst Beza närmast. Akterna åberopas på flera ställen i nämnda skrifter från gnesiolutherskt håll. Det lutherska försvaret av bilder i Mümpelgartische Gespräche är av intresse även när det gäller grekisk-ortodox bildteologi. Tübingenteologerna hade nämligen tidigare genom brevväxlingen ventilerat bl.a. bildfrågan med patriarken Jeremias II av Konstantinopel.
Genomgående i ovan nämnda primärmaterial är alltså någon form av positiv anknytning till grekisk-ortodox och damascensk bildteologi. Denna anknytning hade en inte så ringa betydelse för den lutherska traditionen som grund och stöd för en positiv bildsyn.

Denna undersökning behandlar en begynnande tradition. Denna tradition fortsätter och här skall det visa sig att en positiv hållning till bilder och ett intensivt bildbruk kommer att gå hand i hand med en fördjupad fromhet.1) Eftersom flera av de gnesiolutherska teologerna senare fick betydelse som uppbyggelseförfattare är deras hållning i bildfrågan av största intresse även för en fortsatt luthersk tradition. Bilder och uppbyggelse kommer på något sätt att höra ihop.Dessa författare — t.ex. Arndt — hämtade sina tankar bl.a. från den medeltida uppbyggelselitteraturen. Deras inflytande stannade i sin tur inte inom den lutherska traditionen.2) Liksom t.ex. den kristna sångskatten blev dessa uppbyggelseböcker, böner etc. ofta ekumeniska. På samma sätt är bildkonsten i den kristna traditionen — kyrkobilder och andaktsbilder — av ekumenisk karaktär. Försvaret av bilderna sträcker sig också över de olika konfessionerna, och i den kristna traditionen som sådan föreligger ett försvar av bilder, ett försvar som man nu även i den begynnande lutherska traditionen åberopade och kom att föra vidare.

1. En undersökning angående bildsynen i främst luthersk tradition under 1600- och 1700- talet är skisserad som en fortsättning på föreliggande undersökning.
2. se E. Weber, Johann Arndts vier Bücher vom Wahren Christentum, 1969 sid.182 .

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

Forskningsöversikt

Bildfrågan som sådan är av intresse för flera forskningsdiscipliner. Inte minst inom konstvetenskap har det byggts upp ett kunnande även när det gäller rent bildteologiska frågor. Intresset har de senaste åren ökat för den religiösa protestantiska konsten. Genom utställningar, symposier och mindre artiklar i olika tidskrifter — t.ex. Ikonografisk post — märks en tendens att söka förstå även den konst som tillkommit på lutherskt område. Vid konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet framlades 1983 en avhandling av Mereth Lindgren, "Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530 - 1630". Arbetet ger värdefull information även om de teologiska förhållandena under reformationsseklet.1)
Förarbetet till denna undersökning påbörjades 1976 och forskningsprojektet skisserades i huvuddrag vid ett seminarium i kristendomens idéhistoria i Lund hösten 1978. Under arbetets gång har märkts just detta accelererande intresse för protestantisk konst och en del undersökningar har också publicerats. Här kan nämnas de föredrag som hölls vid det 8. nordiska symposiet för ikonografiska studier, Pålsböle 22 - 26 augusti 1982, utgivna under titeln "Bild och bruk"2) En mindre undersökning av Eva Louise Lillie om efterreformatoriskt kyrkmåleri i Danmark: "Gammeltestamentlige motiver i reformationstidens danske kalkmaleri" publicerades 1986.3) Även tidigare publikationer av Lillie föreligger i ämnet. I flera av Knud Bannings arbeten angående danska kalkmålningar etc. behandlas också efterreformatoriska motiv. Nämnas kan också att det samtidigt med tryckandet av denna undersökning utarbetas en guide till utställningen av kyrkokonst i samband med kyrkodagarna i Helsingfors i augusti 1987 av Juoko Martikainen i vilken även ges en kortfattad teologihistorisk översikt när det gäller bildsynen i den lutherska traditionen. Bland nyare tyska uppsatser i ämnet skall i det här sammanhanget blott nämnas en: " »... unser Knie beugen wir doch nicht mehr« Bilderverbot und bildende Kunst im Zeitalter der Reformation" av Jan Rohls 1984.4) Två lundaarbeten

1. se rec. av B. Arvidsson i Svensk Teologisk Kvartalskrift 60 (1:1984) sid. 37-41.
2. utg. av Föreningen för konsthistoria, Helsingfors, Konsthistoriska studier nr. 8. Även en tidigare publikation föreligger i ämnet: Bild och betydelse. Föredrag vid det 4:e nordiska symposiet för ikonografiska studier, Kvarnträsk 19-22 aug. 1974, ibid. nr. 2.
3. i Kirkehistoriske Samlinger 1986.
4. i Zeitschrift für Theologie und Kirche 81/3 1984 sid.322-351.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

förtjänar här också att nämnas: Siegrun Fernlund, "Kyrkor i Skåne. En kulturhistoria." 1980 och Nils-Arvid Bringéus, "Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap" 1981.1)

När föreliggande undersökning skisserades 1978 gjordes detta utifrån Arndts "Ikonographia" i relation till den damascenska bildteologin. Samtidigt med det ökade intresset för bildkonsten och dess teologi i den lutherska traditionen har också det teologihistoriska intresset ökat för Arndt, och flera avhandlingar och uppsatser om denne har under arbetets gång sett dagens ljus.2) Nämnas kan här en mindre uppsats om Arndts "Ikonographia" av kyrkohistorisk karaktär som utkom 1986: "Johann Arndt und Martin Chemnitz — zur Quellenkritik von Arndts "Ikonographia"" av Hans Schneider.3) Uppsatsen behandlar dock inte bildproblematiken hos Arndt utan endast den klassiska kompilatoriska frågan när det gäller Arndts författarskap. Schneider fäller dock ett omdöme om även Arndts systematiska förmåga utifrån "Ikonographia": "Denn die zahlreichen Überschneidungen und Widerholungen, die ungeschickte Plazierung einzelner Stücke, die Diskrepanz zwischen Kapitelüberschriften und Inhalt und die zuweilen fehlende systematische Klarheit der Argumentation lassen die geschwinde Konzipierung und die schnelle Abfolge der Niederschrift erkennen."4) Hur osystematisk Schneider än uppfattar Arndts "Ikonographia" är det knappast frånkomligt att ett enhetligt teologiskt system dock influerat Arndt även om det inte är helt konsekvent genomfört, nämligen den damascenska bildläran.Det uppvaknade intresset för Arndt tillsammans med det ökade intresset för religiös konst bekräftar dock i nutiden en tes som i förbigående nämns i denna undersökning angående förhållandena vid slutet av 1500-talet: när det inre livet och fromheten betonas får också de yttre bilderna större betydelse.

1. Bildteologiska aspekter beaktas vidare i två nyare svenska konstvetenskapliga arbeten: dels Mabel Lundberg, "Kristen Bildkonst under 1800 - talet och det tidiga 1900 - talet" 1984 och dels Elisabeth Stengård "Såsom en människa — Kristustolkningar i svensk 1900-talskonst" 1986.

2. t.ex.E. Lund, Johann Arndt and the Development of a Lutheran Spiritual Tradition,1979, C. Braw, Bücher im Staube. Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik ,1985 samt L. Erikson, Inhibitatio - Illuminatio - Unio: En studie i Luthers och den äldre Lutherdomens teologi 1986.

3. i Der zweite Martin der Lutherischen Kirche — Festschrift zum 400. Todestag von Martin Chemnitz, Braunschweig 1986 sid.201 - 223.

4. ibid. sid.213.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

När det gäller de gnesiolutherska skrifterna i samband med anhaltinska bildstriden har ingen egentlig teologihistorisk undersökning påträffats. De paracelsiska källorna till Arndts "Ikonographia" behandlas i ett arbete av Edmund Weber: "Johann Arndts vier Bücher vom Wahren Christentum", 1969. Förhållandena i Anhalt i samband medreformationsarbetet behandlas ingående i ett arbete av H. Duncker: "Anhalts Bekenntnisstand während der Vereinigung der Fürstentümer unter Joachim Ernst und Johann Georg (1570 - 1606)" 1892. Två idéhistoriska uppsatser angående de teologiska förhållandena under främst sista decenniet av reformationasseklet har publicerats av undertecknad: "Ekumenik och universalism i antitrinitarisk/unitarisk resp. gnesioluthersk tradition. Reflexioner främst utifrån några skrifter av Simon Gediccus (1551-1631)" 1985 1) samt "Kontinuitetstanken i Johann Arndts teologiska miljö" 1987 2). En primärforskning angående den teologiska litteratur som behandlar bildfrågan under reformationsseklet och i kyrkans historia överhuvud har också saknats. En kartläggning av denna omfattande litteratur har därför ansetts som en uppgift att påbörja i samband med föreliggande undersökning.

Kring kyrkobilderna som sådana, både ur teologisk och konstvetenskaplig synpunkt, har naturligtvis bedrivits en omfattande forskning och ett oräkneligt antal arbeten föreligger. Här kan hänvisas till de litteraturförteckningar som bl.a. finns vid en del artiklar i de större teologiska och konstvetenskapliga uppslagsverken. Först kan här nämnas de olika artiklarna under uppslagsordet "Bilder" i TRE, särskilt art. "VI. Reformatorische und nachreformatorische Zeit"3) av Walter von Loewenich. Viktiga artiklar när det gäller förståelsen av reformationsseklets bildkonst finns i det konstvetenskapliga verket "Encyclopedia of World Art", bl.a. artiklarna "Reformation and Counterreformation"4) av Eugenio Battisti, "Iconography and Iconology"5) av Jan Bialostocki samt "Symbolism and Allegory", avsnittet "From the Renaissance to the 19th Century"6) av Goffredo Rosati. I "Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte" finns en översikt över bildfrågan med inledande begreppsbestämning. Termen "Bilderfrage" bestäms här på följande sätt:

1. i Tro och tradition, Festskrift till Bengt Hägglund, Borås 1985.
2. i Kyrkohistorisk Årsskrift 1986, Uppsala 1987 .
3. Teologische Realenzyklopädie, Bd. 6, 1980.
4. Encyclopedia of Worl Art Bd. XI.
5. ibid. Bd.VII.
6. ibid. Bd.XIII.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

"Bezüglich der Verwendung der Bilder im christlichen Kult tauchten im Laufe der Kirchengeschichte eine Reihe von Fragen auf: Ist der Gebrauch der Bilder zulässig? Welche Zweckbestimmung haben sie? Ist ein Bilderkult gestattet, und welcher Art in dieser? Welche Bildinhalte dürfen dargestellt werden? Das sind Fragen, die im Laufe der Entwicklung die Gemüter zum Teil tief erregten und zu erbitterten Kämpfen führten. Sie bilden den Inhalt des Begriffes "Bilderfrage"."1) Viktiga arbeten när det gäller den konstvetenskapliga och teologiska aspekten är vidare "Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800" 1973 av Sigrid Christie samt uppsatsen "Tema og program i den gammellutherske ikonografi" 2) 1974 av samma författare.Ett annat viktigt arbete både ur teologisk, konstvetenskaplig och etnologisk aspekt — dock främst när det gäller den senare utvecklingen inom protestantismen och i de sydtyska områdena — är Martin Scharfe: "Evangelische Andachtsbilder" 1968.

Reformatorernas och främst då Luthers hållning i bildfrågan behandlas av Lehfeldt,3) Rogge,4) Buchholz,5) Preuss,6) Häbler,7) Campenhausen 8) och Stirm. 9) Deras undersökningar har varit banbrytande när det gäller en teologisk förståelse av bildfrågan i främst den lutherska reformationen och därför skall dessa arbeten mer ingående refereras här.
Genomgående i dessa arbeten är bl.a. en problematik angående en eventuell utveckling hos Luther från en negativare inställning till en positivare när det gäller bildbruket. Enligt Buchholz kom Luther till klarhet i bildfrågan först i kampen mot bildstormarna. I Invokavitpredikningarna 1522 säger Luther: "Nun folgen die Ding, welche unnötig sind, und frey gelassen von Gott, die man halten mag oder nicht halten, als da ist, ehelich zu werden, bilder abzuthun."10)

1.Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, Bd.2, Stuttgart 1948 spalt 561ff. Protestantismen behandlas spalt 570 f. av Oskar Thulin.
2. i Oslo bispedømme 900 år.Historiske studier, utg. Birkeli, Oslo 1974.
3. Paul Lehfeldt, Luthers Verhältnis zu Kunst und Künstlern, Berlin 1892.
4. Christian Rogge, Luther und die Kirchenbilder seiner Zeit, Leipzig 1912.
5. Friedrich Buchholz, Protestantismus und Kunst im Sechzehnten Jahrhundert, Leipzig 1928, Studien über Christliche Denkmäler 17.
6. Hans Preuss, Martin Luther der Künstler, Gütersloh 1931.
7. Hans-Carl von Haebler, Das Bild in der evangelischen Kirche, Berlin 1957.
8. Hans Freiherr v. Campenhausen, Die Bilderfrage in der Reformationszeit, i ZKG 68, 1957 samt i Tradition und Leben, 1960 sid. 361-407.
9. Margarete Stirm, Die Bilderfrage in der Reformation, Gütersloh 1977.
10. Buchholz sid. 3.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Buchholz skiljer på två frågor angående Luthers bilduppfattning: dels hans inställning i egenskap av reformator och dels hans personliga förhållande till konst. När det gäller första frågan "lassen sich da zwei Perioden unterscheiden, eine frühe, mehr neutral gerichtete, und eine späte, in der er die Kunst bewusst in den Dienst seine Sache stellt; das Wendejahr zwischen beiden ist das Erscheinungsjahr des Katechismus 1529... Die so umschriebene Einstellung zur Frage der Bilder behält Luther bis an sein Ende, wie die Auslegung zum Propheten Micha von 1542 beweist." 1) När det gäller den senare frågan sammanfattar Buchholz Luther på följande sätt: "Ihn interessierte wesentlich die inhaltliche Seite der Kunstweerke, er benutzte, veranlasst durch sein grosses Anschauungsbedürfnis, die Kunst zu demselben Zwecke für sich, wie für die Allgemeinheit: um die Wirkung des (gelesenen oder gehörten) Wortes nachhaltiger zu machen. . . Im ganzen ist Luther in seiner Stellung zur bildenden Kunst durchaus Kind seiner Zeit. An äusserem Kunstverständnis ragt er gewiss nicht als riesiger Gipfel über die allgemeine Ebene des Verstehens hinaus, es ist deshalb aber keineswegs ein finsterer Abgrund an Unwissenheit und Unverstand." 2)

Frågan angående Luthers mer personliga inställning kan sägas dominera den av Rogge gjorda undersökningen. Rogge antyder också en vändpunkt: "Gibt es doch eine Zeit in seinem Leben, in der diese Frage so in den Vordergrund tritt, das jede Lebensbeschreibung des Reformators sie in den Kreis ihrer Betrachtung ziehen muss. Das sind die Jahre nach seiner Rückkehr von der Wartburg mit den grossen Kämpfen gegen die Bilderstürmer, nach manchen Seiten ein Wendepunkt im Leben Luthers." 3) I övrigt anknyter Rogge sin undersökning till konkreta motiv inom konsten som haft betydelse för Luther och till konstverk som Luther yttrat sig om. Rogge finner här att Luther i sin förkunnelse är påverkad av konstverk. Angående Luthers förkunnelse av julevangeliet skriver Rogge: "Und ebenso stellten die grossen Künstler jener Zeit, ein Dürer, ein Cranach die Weinachtsgeschichte dar. Jenes Blatt aus Dürers Marienleben, wo die junge Mutter in verfallenen Stall vor ihrem Kinde kniet, könnte ohne weiteres als Illustration zu Luthers Predigt dienen. Ebenso jener bekannte Kupferstich vom Jahre 1504, wo im verfallenen Haus das heilige Paar sich in einen ärmlichen Stall befindet und daneben auf dem Hof ein alter Mann aus dem Ziehbrunnen Wasser schöpft. Es stimmt fast Zug um Zug mit Luthers Schilderungen überein etc." 4) Kyrkobilder är för Luther "Prediger; Prediger

1. Buchholz sid. 4
2. ibid. sid. 13.
3. Rogge sid. 3.
4. ibid. sid. 8.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

genau wie er selber, nur, dass er mit Worten, sie aber mit Steinen, Linien und Farbe predigen. Darum ist ihre Predigt vielleicht noch eindrucksvoller: denn das Wort verfliegt, die Bilder aber bleiben. Sie prägen sich durch die Augen den Herzen und dem Gedächtnis fest ein."1) Men eftersom kyrkobilderna predikar ställs också krav på dessa: "Sind die Bilder aber Prediger so wird Luther sie auch als Prediger beurteilen, immer wieder darauf achthaben, ob sie recht predigen, das Evangelium und nicht falsche Lehre in die Herzen senken, die religiöse Vorstellungswelt der Gemeinde klären und nicht verwirren". 2)
En liknande hållning som Rogge har också Stirm angående Luther: "Es ist nach ihm nicht die Aufgabe eines Bildes, Unsichtbares sichtbar zu machen, wie Lehfeldt meint".3) Lehfeldt har liksom Preuss velat se en djupare bildteologi hos Luther men detta avvisas av Stirm: "Das Bild hält nach Luther am Text fest. Es muss aber auch dem Text gemäss verstanden werden. Dann hat man es recht verstanden, wenn man es nicht seiner Schilderung, sondern seiner Aussage nach ernst nimmt "dem worte nach, wie mans malet". Das Bild bedarf des Textes, um recht verstanden zu werden. Der Text umgrenzt die Aussage des Bildes."4) Stirm behandlar utförligt frågan huruvida det hos Luther kan påvisas en svängning eller utveckling. Utgångspunkten för Stirm är att "Luther misst der Bilderfrage offensichtlich noch weniger Bedeutung bei als die katholische Kirche, die sich in den Büchern für die Laien ausdrücklich gegen bestimmte Vorwürfe abschirmt, ihre Stellung in der Bilderfrage klarlegt und vereinzelt sogar vor Missbrauch warnt. Nach Luther gehört die Bilderfrage nicht zu den Grundlagen des Glaubens, sondern zu den unwichtigen Nebenfragen und Ketzerstreitigkeiten. . . Erst der Bildersturm veranlasste ihn, sich in Schriften und Predigten eingehend mit der Bilderfrage zu befassen.Diese Ausführungen sind polemisch bestimmt. Für die Untersuchung der Stellung Luthers in der Bilderfrage hat dies zur Folge, dass wir einerzeits auf polemisch gefärbte Ausführungen und andererseits auf zahlreiche in Predigten, exegetischen und erbaulichen Schriften, Briefen und Tischreden eingestreute Bemerkungen angewiesen sind."5) Fram till mars 1522 var bildfrågan ingen viktig teologisk fråga för Luther, konstaterar Stirm vidare. I samband med Karlstadt möter Luther en mer ingående behandling av bildfrågan. Gemensamt för Luther och Karlstadt är att hänföra bildförbudet till första budet. Främmande för Luther är däremot att jämställa begreppen *bild* och

1. Rogge sid.15.
2. ibid. sid. 15.
3. Stirm sid. 90, jfr. Lehfeldt sid. 86 ff.
4. ibid. sid. 92.
5. ibid. sid. 23.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

avgud. Den kritik Luther redan före bildstormen riktade mot visst bruk inom den romersk-katolska kyrkan kvarstår enligt Stirm även efter bildstormen: ”Luther stimmt mit Karlstadt auch nach dem Sturm darein überein, dass bestimmte Bilder zur "Abgötterei" verleiten und dass der Missbrauch, der mit diesen Bilderwercken getrieben wird, Grund genug ist, um gegen sie vorzugehen. Dennoch behält Luther den bisher eingenommenen Standpunkt bei und weist Karlstadt und die Bilderstürmer deutlich auf die bestehenden Unterschiede hin. So steht vor oder nach jeder der soeben zitierten Wendungen Luthers ein "aber", "obwohl", "jedoch" oder ein ähnlicher einschränkender Ausdruck.”1) Sammanfattningsvis skriver Stirm angående Luthers enhetliga inställning i bildfrågan 1516-1542: ”Die Behandlung der Bilder in Luthers Katechismen zeigt, dass die Bilderfrage weder ein eigenes Anliegen Luthers war, noch dass er sie für theologisch wichtig hielt. Daher hat er sich nur da ausführlich über die Bilderfrage geäussert, wo sie sein reformatorisches Anliegen kreuzte. . . Abgesehen von den Abhandlungen, in denen Luther sich polemsich-apologetisch gegen die 'Bilderstürmer' wandte, finden sich nur Gelegenheitsäusserungen Luthers, überwiegend in Predigten. . . Durch die Kontroverse mit den 'Bildstürmern' hat sich die Einschätzung der Bilderfrage durch Luther nicht geändert. Geändert hat sich die Situation und der Situation entsprechend die Frontstellung und die Form der Darlegung seiner Standpunktes... Auch inhaltlich hat sich Luthers Stellungsnahme zu der Bilderfrage nicht geändert, wohl aber — da er notgedrungen ausführlicher auf sie eingehen musste — entwickelt. Die theologische Grundlagen sowie seine praktischen Grundsätze sind durchgehend gleich geblieben.”2) Stirm vänder sig här mot Buchholz.

Haebler har tidigare framfört ungefär samma synpunkter som Stirm: ”Als aber der Bildersturm losbrach, sah Luther sich als Reformator genötigt, dazu Stellung zu nehmen. Das geschah 1525 in seiner Schrift "Wider die himmlischen Propheten". Zunächst hat man den Eindruck, dass Luther das Anliegen der Bilderstürmer teilt und nur die Gewalttätigkeit verurteilt, mit der sie vorgehen. "Das Bilderstürmen habe ich also angegriffen," sagt er, "dass ich sie zuerst durch Gottes Wort aus den Herzen risse und unwert und veracht machte. . ., denn wo die Herzen unterrichtet sind, dass man allein durch den Glauben Gott gefalle und durch Bilder ihm kein Gefallen geschieht, sondern ein verlorener Dienst und Kost ist, fallen die Leute selbst williglich davon, verachten sie und lassen keine machen." Aber einige Seiten weiter entscheidet er, dass Kruzifixe und Heiligenbilder nicht allein zu dulden sind, sondern als Mittel der

1. Stirm sid. 41.
2. ibid. sid. 60 f.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Vergegenwärtigung Lob verdienen. . . Der Wiederspruch in diesen Äusserungen ist nur scheinbar und löst sich, wenn wir Luthers Standpunkt im Bilderstreit im Rahmen seines reformatorischen Anliegens betrachten."1) Av annan uppfattning är däremot Campenhausen: "Blickt man auf Luthers Stellung zu den Bildern, so ist sie in den Anfängen von der Zwinglis äusserlich kaum unterschieden. Auch Luther geht es primär nicht um ein Kunstproblem, sondern um die Frage nach den rechten Gottesdienst."2) Utgångspunkten för Campenhausen är alltså att Luther först intog en hållning liknande Zwinglis i bildfrågan. Men sedan sker en svängning och fördjupning: "Luthers Urteil steht in den Grundzügen schon 1522 völlig fest, und die spätere Auseinandersetzung mit den "Schwärmern", vor allem die grosse Abrechnung mit Karlstadt in der Schrift "Von den himmlichen Propheten" hat die Linien nur allseitig weiter ausgezogen... Aber im allgemeinen tritt die Bilderfrage hinter den kontroverstheologischen Hauptpunkten wie Abendmahl und Prädestination doch stark in den Hintergrund. . . Trotzdem hat sich sein Verhältnis zu den Bildern mit der Entfaltung seiner Theologie und der fortschreitenden kirchlichen Konsolidierung in den nächsten Jahren weiter entwickelt, ja es tritt ein Umschwung ein, der sich in etwa mit dem entsprechenden Umschwung in der alten Kirche seit Konstantin vergleichen lässt: an Stelle der scharfen Kritik und zögernden Zulassung der Bilder tritt ihre Anerkennung und ihre Empfehlung für den kirchlichen Gebrauch. . . Nur tritt jetzt die polemische, vorzüglich gegen den katholischen "Missbrauch" gerichtete Deutung zurück, und die entgegengesetzte, apologetische Betonung des rechten, von den Schwärmern geleugneten "Brauches" wird vorherrschend."3) Denna svängning medför vidare enligt Campenhausen att det hos Luther utvecklas en djupare bildteologi: *"Gerade hier ist seine Bilderlehre am ursprünglichsten zu Hause,und hier wird es auch klar, dass Luthers positive Einstellung zum Bilde durchaus nicht nur praktisch-pädagogisch, sondern im strengen Sinne theologisch zu verstehen ist. Das heisst, sie hat nicht nur die "rudes", die Kinder und Ungebildeten im Auge, sondern sie bezieht sich grundsätzlich auf die Eigenart der menschlichen Natur als solche und auf die Eigenart von Gottes Handeln mit ihr. Das geht über die lateinische, didaktische Bilderlehre hinaus und erinnert wieder an die Theorien des griechischen Ostens."* 4) (kursiverat i denna undersökning). I vad mån Campenhausen här har rätt när det gäller Luther kräver en djupare primärundersökning av Luthers skrifter. Den damascenska bildteologins inträde i den lutherska traditionen vid slutet av reformationsseklet

1. Haebler sid. 24.
2. Campenhausen sid. 11.
3. ibid. sid. 116.
4. ibid. sid. 120.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

kan dock inte primärt historiskt tillbakaföras till Luther utan är helt beroende av det historiska händelseförloppet under senare hälften av 1500-talet som beskrivs i föreliggande undersökning. Sannolikt är däremot att även Luther haft kännedom om innehållet i Damascenus skrifter. Luthers hållning stämmer vidare enligt Campenhausen väl överens med tidens allmänna konstuppfattning och tendenser här men framför allt visade Luther en visserligen omedveten släktskap med just den grekisk-ortodoxa kyrkan: "So stimmt Luthers theologische Bildlehre zweifellos mit den künstlerischen Tendenzen seiner Zeit ebenso stark überein. .. Aber vor allem ist noch einmal an die alte griechische Orthodoxie zu erinnern, mit der Luther so oft eine unbewusste Verwandtschaft zeigt. Auch hinter Luthers Bilderlehre steht, wie wir gesehen haben, der Glaube an die Inkarnation. Aber sie ist mitunter in Gefahr, dass Recht zum Bilde wie eine fast zeitlose Grundordnung zu verstehen, die allem göttlichen Handeln gemäss und allem menschlichen Leben notwendig ist. Die griechische Theologie betonte dagegen eindeutig, dass diese Notwendigkeit gleichwohl den Juden versagt und von den Heiden nur in der Perversion zu erfüllen war. Erst als Gottes Sohn in der Zeit Mensch geworden, das Bild des Menschen durch ihn erneuert war, wurde das Bildermachen eine neue wahrhaft menschliche und heilige Möglichkeit. Sie hat durch die Heilsgeschichte und nicht von Natur her Wirklichkeit und Bestand."1)

Stirm avvisar att det skulle finnas en sådan djupare, grekisk-ortodoxt influerad bildteologi hos Luther. Enligt Stirm "erkennt man den grossen Unterschied zwischen den Bilderfreunden des 8. Jahrhuderts und Luther. Sie sind sich darin einig, dass wir in Christus Gott, in menschlicher Gestalt vor uns haben. Während jedoch die Sieger des nicänischen Konzils von 787 die Notwendigkeit des Christusbildes für den christlichen Glauben behaupteten und — mit ihren Gegnern — die Bilderfrage auf dem Feld der Christologie ausfochten, übergeht Luther die gesamte Problematik des 8. Jahrhunderts mit Stillschweigen und setzt das Christusbild als eine Gegebenheit voraus... Die Problematik des Christusbildes für das 8. Jahrhundert, die in der Verbindung der göttlichen und menschlichen Natur in der Person Jesu Christi wurzelt, besteht für Luther nicht, weil er in einem Christusbild nicht die Darstellung oder Repräsentation der Person Jesu Christi nach ihrer göttlichen oder menschlichen Natur oder der Verbindung beider, sondern die Erinnerung an das Werk Jesu Christi sah. Auch das Kruzifix ist darum im Grunde für Luther ein 'Geschichtsbild', wenn auch das wichtigste und eindringlichste, weil es die tröstlichste Geschichte, die es für einem Menschen geben kann, erzählt."2) När det överhuvud gäller Luthers

1. Campenhausen sid. 128.

2. Stirm sid. 112 f.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

förhållande till fornkyrkan och den tidiga medeltida bildteologin påpekar Stirm vidare: "Sowenig wie Luther eine Darlegung, Begründung oder Verteidigung seiner Bilderlehre bringt, sowenig gibt er einen Hinweis auf die seiner Bildanschauung weithin entsprechende frühe christliche Bildkunst. Dagegen nennt er beiläufig Gregor den Grossen als den, der die Bilder 'biblia laicorum' nannte. Während jedoch Gregor die Bilder allgemein als Laienbibel bezeichnete, verwendet Luther diese Formulierung nur für eine bestimmte Bildart, die Darstellung der biblischen Geschichten in Buchform."1) Stirm söker snarare se en viss överensstämmelse mellan Luthers hållning och Calvins: "Luther und Calvin nehmen eine verschiedene Stellung in der Bilderfrage ein, stehen aber nicht in direktem Gegensatz zueinander."2) Skillnaden i deras hållning är enligt Stirm varken av hermeneutiskt eller kristologiskt slag etc. utan ligger endast i accepterande resp. avvisande av olika bildtyper: "Dabei liegt der entscheidende Unterschied weder in der Hermeneutik noch in der Christologie oder der Gotteslehre noch in der Bildauffassung, sondern in der Grundfrage, die sich jeweils mit einem anderen Bildtyp befasst.... Da sie in ihrem Anliegen von verschiedenen Bildern reden, können sie nicht gegeneinander ausgespielt werden. Jeder muss in seinem Anliegen gehört werden."3)
Bl.a. Campenhausen och Stirm visar här två sätt att tolka Luthers hållning i bildfrågan. Frågan står fortfarande öppen. Några bindande relationer till grekisk-ortodox bildteologi — typ de relationer vi kan påvisa vid slutet av seklet — nämner inte Campenhausen, endast "eine unbewusste Verwandtschaft". Luthers egentliga hållning stod heller inte klar för den begynnande lutherska traditionen. De meningsskiljaktigheter och teologiska nyanser som framträder bl.a. redan i Marburgsamtalen 1529 mellan Zwingli, Luther och Melanchthon när det gäller främst nattvardsläran kommer även att utvecklas när det gäller andra teologiska frågor, bl.a. bildfrågan. Det av Campenhausen ovan påtalade "Umschwung" är dock förmodligen riktigare att applicera på den lutherska riktningen som sådan än på Luther själv. Under konsolideringsprocessen efter Augsburgska bekännelsen börjar utkristalliseringen av en mer bildvänlig tendens inom den lutherska riktningen men även av en mer bildfientlig sådan. Luther kan knappast här ha varit helt oberörd även om det inte förändrat hans teologiska grundsyn som ju möjligen skulle kunna betecknas som relativt likgiltig när det gäller just bildfrågan.Detta kan också förklara vissa s.a.s. yttre förändringar hos Luther när det gäller bildfrågan. Även Stirm observerar förändringar i Luthers

1. Stirm sid. 131.
2. ibid. sid. 224.
3. ibid.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

hållning: "Auch Luthers Anschauung über das Christophorusbild scheint sich entsprechend seiner Meinung über den Heiligen gewandelt zu haben: 1521 nannte er die Legende von Christophorus noch eine der grössten Lügen, 1531 bereits "spricht er anerkennend von ihrer symbolischen Bedeutung"."1) Vidare: "Ursprünglich setzte Luther einen bildlosen Altar voraus. Später räumte er die Möglichkeit ein, eine Tafel auf den Altar zu setzen, befürwortete aber zugleich als bestes Thema das Abendmahl Christi. Dies sei das dem Altar, von dem aus das Sakrament gespendet werden solle, entsprechende Bild."2) Diskuteras kan alltså om den bildvänliga hållning vi möter i vårt primärmaterial helt och hållet kan föras tillbaka till Luther eller om Luther intar en betydligt mer restriktiv hållning än fallet är hos de gnesiolutherska teologerna vid slutet av seklet. Ovan nämnda arbeten lämnar inget entydigt svar.

1. Stirm.sid. 78.
2. ibid. sid.86.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

Del I

Historisk översikt fram till c:a 1600

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

TVRCOGRAECIAE
LIBRI OCTO
A
MARTINO CRVSIO, IN ACADEMIA
Tybingensi Græco & Latino Professore,
vtraque lingua edita.

QVIBVS GRAECORVM STATVS SVB IMPERIO *Turcico, in Politia & Ecclesia, Oeconomia & Scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad hæc usq; tempora, luculenter describitur.*

CVM INDICE COPIOSISSIMO.

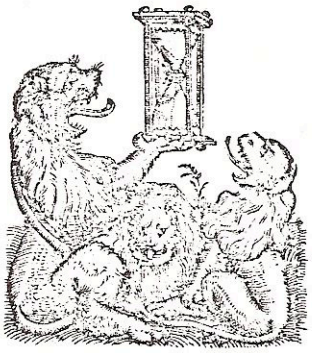

Cum Gratia & Priuilegio Cæs. Maiest.

BASILEAE,
PER LEONARDVM OSTENIVM.
SEBASTIANI HENRICPETRI
IMPENSA.

Titelsidan till Martin Crusius "Turcograecia" 1584. Under senare hälften av 1500-talet utkommer en omfattande litteratur, behandlande dels turkarna och dels förhållandena i den grekisk-ortodoxa kyrkan, se sid. 57, 147.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Historisk översikt fram till c:a 1600

Särskilt under två perioder i kyrkans historia sker en mer ingående teologisk bearbetning av bildfrågan och bildbegreppet. Den första perioden kan dateras till tiden mellan år 726 och år 842 och diskussionen lokaliseras framför allt till Bysans och Frankerriket. Den andra perioden kan anses börja 1522 och pågå ungefär ett sekel framåt. Diskussionen här ägde framför allt rum i Tyskland, Schweiz, Holland och Frankrike men också i England och Norden. Under båda perioderna pågår ett bildstormande i stor omfattning. Den utlösande faktorn till diskussionerna under båda perioderna var också en handgriplig ikonoklasm, påbörjad av kejsare Leo III under första perioden och av främst Andreas Karlstadt (o. 1480-1541) och Ulrich Zwingli (1484-1531) under den andra. 1500-talet kan alltså ses som en upprepning av historien när det gäller bildfrågan. Likheterna med den bilddiskussion som utspelades under främst 700- och 800-talet är många och när de lutherska teologerna vid slutet av reformationsseklet kunde blicka tillbaka såg de också sambandet. Gediccus skriver:

"Im Jahr nach der Geburt Christi 728. Sind die Kirchen in Orient vnd Occident der Bilder halben sehr streitig gewesen. Denn die im Morgenlande wolten die Bilder abgethan / vnd die gegen Abendt wolten sie erhalten haben / vnd hat solcher streit in die Sechtzig Jahr gewehret / ist auch mit grossem ernst vnd gewalt von beyden theilen gefu^{e}hret / aber endlich gestillet worden.

In diesen letzten zeiten / als das heilige Evangelium durch Gottes gnade wiederumb ans Liecht gebracht / hat Andreas Bodenstein von Carlstadt / Anno Christi 1522. Den Bilderstreit auffs newe erreget." 1)

Wittenberg 1522

Under Luthers fångenskap på Wartburg utbröt under hösten 1521 oroligheter i Wittenberg i samband med förändringar i lära och kyrkoliv.2) Andreas Karlstadt hade radikalt fortsatt reformationsarbetet och genom fört flera nyordningar. Ett visst godkännande fick dessa även av stadsrådet 24 januari 1522 med undantag av att man inte tillät att bilder och altaren togs bort från kyrkorna,

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Jiii.
2. von Végh sid. 20ff., Lortz sid. 305 ff., Stirm sid.24 ff.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

vilket hade begärts från den radikalare sidan. Likväl stormades kyrkorna och man avlägsnade bilder och utsmyckning. Förutom reformer i lära och ceremonier önskade Karlstadt genomföra bl.a. flera sociala reformer. Av t.ex. indragen dyrbar kyrkoutsmyckning skulle inrättas en fond till fattiga och arbetare. Förmodligen ansåg sig Karlstadt helt ha handlat efter Luthers riktlinjer.

Oroligheterna i Wittenberg föranledde dock Luther att återvända från Wartburg och redan i mars 1522 finner vi honom här. Vad han ytterst vid denna tid ansåg i bildfrågan är omdiskuterat.1) Trots att Luther vände sig mot bildstormarna och tumultet kunde han nämligen samtidigt fälla negativa yttranden angående bildbruket. Den 7 mars 1522 skriver Luther till Spalatin:

"Ich verwerfe auch die Bilder, aber durch Wort".2)

I bl.a. "Invocavitpredikningarna" yttrar Luther vidare att det vore bäst att inte ha bilder:

"Ich verwerfe auch die bilder / wie es wol besser were, wir hetten sie gar nicht."3)

Med få undantag har dock den lutherska traditionen under årens lopp uteslutande tolkat händelerna i Wittenberg 1522 som ett klart nederlag för de ikonoklastiska tendenserna och ett klart bejakande från Luthers sida av bildbruk i ett lutherskt kyrkorum. Händelseförloppet i Wittenberg kom att bli normgivande för den lutherska hållningen i bildfrågan framöver. Här fanns en konkret händelse som bland många andra bevarades i det lutherska traditionsstoffet och som man sedan kunnat referera till. Systematiskt är därför urvalet i den lutherska historieskrivningen av ett visst intresse. I skrifter för bildbruk från slutet av seklet refererar man bl.a. till historieskrivaren Johannes Sleidanus. Denne sammanställde under andra hälften av 1500-talet en berättelse om de viktigare politiska och religiösa händelserna under reformationen och hans arbeten kom ut i flera utgåvor och översättningar under 1500- och 1600- talet och framöver, bl.a. till svenska av Eric Schröder 1610 och av Johan Sylvius 1675. Enligt Sleidanus har Karlstadt förutom nya läror på ett otillbörligt sätt tagit bort kyrkobilderna:

". . .hatte Andreas Carlstatt / — — — / etwas andere Lehrstück fürgebracht / die Bilder mit ungestümmigkeit auss der Kirchen geworffen / und das Volck also wegig gemacht. Als aber Luther / dieser ursachen halben fürnemlich / von den seinigen wider heym beruffen worden / und wider ankommen war / verwarff er solchen dess Carlstatts Handel / unnd zeyget an / man müsste nicht auff diese weise mit den Sachen umbgehen / sondern zum

1. se ovan sid. 21f.
2. von Végh sid. 25.
3. Stirm sid.40 f.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

ersten die Bilder un Götzen auss dem Hertzen thun / un das Volck lehren / dass wir nur allein durch den Glauben an Christum / Gott gefielen: Mit den Bildern aber würde nichts aussgerichtet. Wenn die Hertzen auff solche weise unterwiesen / were keine gefahr mehr / dass die Bilder etwas möchten schaden / und würden von ihnen selbs zu grund gehen. Er wolte gleichwol nicht darwider seyn / dass man sie hinweg thäte / Jedoch solte es durch die Oberkeit geschehen / und nicht zugelassen werden / dass vom gemeinen Manne / und von jedermänniglichen geschähe." 1)

Det är framför allt sättet som tadlas. Luther sätter sig sig enligt Sleidanus här inte emot att man tar bort bilderna, bara det sker genom överheten. Härigenom kommer också att föreligga en möjlighet för en mer kalvinskt influerad teologi att åberopa Wittenberg 1522 och Luther mot bildbruk.

Av intresse när det gäller Wittenberg 1522 för bildfrågans vidare utveckling är primärt att Luther tar ställning mot en annan front än den förfallna romersk-katolska kyrkan, nämligen mot den s.k. svärmiska teologin. Den teologiska underbyggnaden och argumentationen från Karlstadt och bildfientligt håll kom ständigt att skärpas och utvecklas bl.a. via Zwingli, Calvin och Beza. Mot denna kompakta argumentation sökte de mer lutherska teologerna hävda vad de menade var Luthers principiella ståndpunkt i Wittenberg 1522: bilder kunde övelag få vara kvar i kyrkorummet. Hur denna ståndpunkt teologiskt skulle motiveras var dock inte från början helt självklart. Här uppstod ett problem som den lutherska teologin hela reformationsseklet fick ta itu med.

Polemiska skrifter angående bildfrågan

Förutom Luthers konkreta ställningstagande mot bildstormarna föder händelserna i Wittenberg 1522 en omfattande apologetisk och dogmatisk litteratur angående bildfrågan. Karlstadt hade 1522 motiverat sin syn i bildfrågan i en skrift med titeln "Von Abtuhung der Bilder. . ." Redan samma år kommer ett svar från romerskt-katolskt håll. Johann Eck ger ut motskriften "De non tollendis Christi et sanctorum imaginibus"2) Hieronymus Emser argumenterar mot Karlstadt i motskriften "Dass man der heiligen Bilder in den kirchen nicht abthun noch unehren soll. und dass sie in der schrifft nirgend verboten sind". Mot Karlstadt framhävs i sistnämnda arbete följande tre punkter: 1. Det är rätt att ha bilder i kyrkorna och de strider inte mot budet att inte tillbe främmande gudar. 2.De snidade och målade bilderna på altaret är nyttiga och

1. J. Sleidanus, Ordentliche Beschreibung ... allerley fürnemer Händel 1589 sid. 27.
2. se Loewenich i TRE art. 'Bilder' VI:3.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

kristliga. 3. Det är kätterskt och okristet att ta bort bilderna eftersom Skriften inte förbjuder dessa. Bilder förekommer enligt Emser på många ställen i Bibeln. Han nämner bl.a. de i argumentationen för bilder klassiska citaten angående keruberna på förbundsarken, kopparormen och bilderna i Jerusalems tempel. I den kristna kyrkan förekom bilder från den första tiden och här nämns bl.a. traditionen angående Abgar i Edessa, Veronika, Nikodemus och evangelisten Lukas som målare. Vidare framhåller Emser i anslutning till Rom.1 att man genom att betrakta det synliga kommer till insikt om det osynliga. Eck försvarar bildbruket bl.a. utifrån inkarnationen. Av intresse när det gäller Eck och Emser är vidare att båda skiljer på Karlstadt och Luther. Enligt Emser är Karlstadt betydligt värre än Luther:

"der noch vil ein grobern Kopff hat / dan Luther".1)

I "Enchiridion" 1525 skiljer Eck mellan bildstormarna och Luther och lovordar i det här sammanhanget Luther. Detta hänger naturligtvis samman med att Karlstadt nu mer öppet argumenterar även mot Luther.2)

Mönstret från Emsers och Ecks argumentation känns igen i det traditionella försvaret för bilder och skall på allvar också komma komma in i det lutherska försvaret vid slutet av 1500-talet. På samma sätt följer de ikonoklastiska skrifterna ett redan givet mönster som — liksom försvarsskrifterna — kan härledas till kyrkofäderna och tidigare medeltid. Viktigt är att vi nu under 1500-talet får polemiska och apologetiska skrifter behandlande bildfrågan från tre håll förutom de grekisk-ortodoxa läroskrifterna: dels från katolskt och lutherskt håll och dels från det senare s.k. reformerta hållet. De lutherska skrifterna kommer naturligt p.g.a. bejakandet av kyrkobilder överlag att ligga nära de romersk-katolska. Gränsen när det gäller hållningen i bildfrågan kommer principiellt framöver att gå mellan romersk-katolsk och luthersk tradition å ena sidan och den reformerta å den andra .

En samlad argumentation i bildfrågan — den första på lutherskt område — är Luthers "Wider die himlischen Propheten" 1525.3) Här anges de bildfunktioner som sedan skulle bilda stommen i en luthersk bilduppfattning: "zum Ansehen, zum Zeugnis, zum Gedächtnis, zum Zeichen". Av intresse är vidare argumentet utifrån våra föreställningar, d.v.s. att det i tanken är omöjligt att inte göra sig en bild av det förkunnade eller lästa ordet.4) Den dominerande frågan i

1. Emser 1522 sid. Aiii, se även G. Kaweran sid. 74 ff.
2. se Loewenich i TRE art. 'Bilder' VI:3.
3. WA Bd. 18.
4. se nedan sid.159 f.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

"Wider die himlischen Propheten" är dock främst förståelsen av Mose lag. Det som inte kunde hänföras till den naturliga lagen var upphävt, alltså även det s.k. bildförbudet.1) Ytterligare en central fråga är nödvändigheten att lyda överheten och detta även när det gäller frågan om bilderna skall vara kvar eller tas bort från kyrkorna. Bildstormarna tadlas inte i första hand för att de tagit bort bilderna utan för att de ofta handlade utan överhetens godkännande och samtycke. Utan tvekan förskjuter dessa senare frågor i "Wider die himlischen Propheten" primärt intresset från själva bildfrågan till andra kanske viktigare teologiska stridsfrågor. Primärt vänder sig Luther mot de svärmiska tendenser som även Karlstadt tagit intryck av.

Under alla förhållanden kommer "Wider die himlichen Propheten" ofta att citeras i senare skrifter för bildbruk inom den lutherska traditionen. Ett intressant utfall har vi hos Taurer mot kalvinisterna som trots — enligt Taurer — att de naturligtvis mycket väl kände till Luthers skrift mot Karlstadt dristade sig att ta bort bilderna. De kraftfulla orden där lärofaderns skrift sätts mot kalvinisterna är väl värda att citera som exempel på hur Luthers skrift kunde åberopas i senare luthersk tradition:

"Da kommet nun herfu^{e}r ir Anhaltischen Bildstu^{e}rmer / Habt ir nicht gelesen / habt ir nicht gesehen / oder habt ir nicht zum wenigsten etwa geho^{e}ret / das D. Luther seliger gedechtnis / wider Carlstat / ewren Grossvater / dessen Geist euch jetzo im Fu^{e}rstenthumb Anhalt treibet / geschrieben / wegen des Bildstu^{e}rmen / wenn ir es nicht wisset / so wil ich es euch sagen: Leset seinen dritten Theil der Deutschen Bu^{e}cher zu Jhena gedruckt / da werdet ir innen finden / fol.35. diesen Tittel: Das erste Theil D.M. Luthers / wider die Himlischen Propheten / von den Bilden vnd der Messe. Ho^{e}ret da ir newen Bildstu^{e}rmer / D.M. Luther hat allbereit wider ewer vnzeitiges Bildstu^{e}rmen vnd Kirchenrauben geschrieben. Habt ir nun das noch nie gelesen / vnd wolt doch hochgelerte Leute sein / die Lutherum / vnd alles was er gethan / meistern vnd zur Schule fu^{e}hren ? So ist es euch eine ewige Schande / fu^{e}r allen Christlichen Gottliebenden Hertzen vnd Augen. Habt ir aber dasselbe Buch Herrn D.M. Lutheri / so er wider die Bildstu^{e}rmer geschrieben / gelesen ? Wie es denn kein zweifel ist / ir werdet es gelesen haben. Ey ho^{e}resttu / du Caluinischer Teufel ho^{e}re / wie darffstu denn so vnuerschampt sein / das du die Bilder mit so grossem Ergernus stu^{e}rmest / ehe du widerlegest das jenige / was der Herr Lutherus aus Gottes Wort herfu^{e}r bracht / vnd bewiesen / das man mit gutem Gewissen ein Crucifix vnd andere Bilder / so man nicht anbetet / in der Kirchen haben vnd dulden ko^{e}nne. Beweise von ersten du Bildstu^{e}rmerischer Geist / das man mit gutem Gewissen durch aus kein Bild / auch die / so man nicht anbetet / sondern nur zum Gedechtnis / vnd Gottseligen Erinnerung behelt / wie es desswegen der

1. se nedan sid.73.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Herr Lutherus Zeichen vnd Gedenckbilder nennet / haben du^{e}rffe ? Hernach stu^{e}rme Bilder / vnd ehe nicht."1)

Förutom "Wider die himlischen Propheten" kom även andra skrifter av Luther att ingå i det senare försvaret av bilder inom den lutherska traditionen. Redan Bugenhagen skriver i "Hamburger Kirchenordnung" 1529:

"Van den bilden sint gude boke geschreven, dat idt nicht unrecht edder unchristlik si, bilden to hebbende." 2)

Vilka dessa goda böcker är framgår inte men man kan förmoda att här främst åsyftas Luthers skrifter. Senare skulle kyrkoordningen för Schweinfurt 1543 också hänvisa till skrifter som behandlar bildfrågan och här nämns Luther:

"...welcher seine meinung genugsam von den bildern angezeigt in Deuteronomium, uber Micham den Prophet und wider die himlischen propheten."3)

De första konstnärerna i reformationens tjänst

Man har särskilt från grekisk-ortodoxt men även från romerskt katolskt håll ofta velat se protestantismen i dess helhet som ganska nära besläktad med den bysantinska ikonoklasmen. Så gör Ouspensky: "Thus the iconoclasm of the eight and ninth centuries can be likened to Western Protestantism, with the difference that the iconoclasts did not leave the walls of the churches bare."4) Vidare nämner Ouspensky att man från protestantiskt håll varit benägen att förneka bruket av bilder under de första århundradena i den kristna kyrkans historia: "Thus protestant scholars, *because of their doctrinal position* (kursiverat av undertecknad) have tended to deny the sacred image in the beginning of Christianity."5) Å andra sidan har man också — i motsats till den inställning som t.ex. Ouspensky här företräder — betonat reformatorernas positiva inställning till konst och kulturliv. Man kan här framhäva att reformatorerna själva tog konsten och konstnärerna i sin tjänst.

Den kyrkliga konsten rymmer egentligen i sig en egen dogmhistoria. Weisbach skriver: "Die Kunst war ganz abhängig vom Gedankensystem der herrschenden mönchischen und kirchlichen Kreise und hatte die Aufgabe, Zwecken der

1. Taurer sid. Ciiii f.
2. Die evang. Kirchenord., Bd.V sid. 513.
3. ibid. Bd.XI sid. 629.
4. L. Ouspensky, Theology of the Icon, 1978. sid. 173.
5. ibid. sid. 81, se vidare nedan sid.126 f.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Religion zu dienen."1) Redan Piper och enligt honom även Augusti har velat uppmärksamma sambandet konsthistoria och teologihistoria. I sitt arbete "Mythologie und symbolik der christlichen Kunst" 1847-51 skriver Piper: "Dabei ist es selbst in dogmengeschichtlicher Hinsicht wichtig, auf dieselben zu achten: denn es ist offenbar, das jene Denkmäler gleichsam Documente sind zur Geschichte des christlichen Glaubens und des kirchlichen Dogmas dessen Gegenstände in ihnen veranschaulicht wurden. Und zwar dürfen sie nicht bloss für Zeugnisse gelten, sondern auch für wirkende Ursachen, da die Kunstvorstellungen, obwohl in Abhängigkeit von dem in der Kirche herrschenden Glaube, selbst wider darauf zurückgewirkt haben."2) Hur de enskilda reformatorerna än teologiskt ställde sig i bildfrågan har vi en konst tillkommen och använd inom protestantismen från första början. Denna konst är i sig ett viktigt och värdefullt dokument till förståelsen av reformationsseklets tankevärld. Den är också normgivande för det fortsatta bildbruket inom den lutherska traditionen.

1521 skulle en annan typ av bildstrid börja för reformatorerna: inte för eller mot bilder utan *med* bilder. Att bilden är ett effektivt propagandavapen uppmärksammar man idag i modern bildforskning. 1521 ges av reformatorerna ut "Passional Christi und Antichristi" som ju går tillbaka till den wiclifianska och husitiska kritiken av påvedömet.3) 1522 kommer Luthers översättning av Nya Testamentet med 21 träsnitt som illustrationer till Johannes Uppenbarelse. Bilderna tolkades främst utifrån kampen mot påvemakten. Dessa kampbilder skulle tillsammans med andra träsnitt i bibelutgåvor och andaktslitteratur förbli i den protestantiska traditionen och ofta bli förlagor till kyrkokonst. Bilder av t.ex. påven på en åsna eller gris skulle med någon ändrad ikonografi ges ut av Flacius, Paracelsus eller tolkas av Arndt.4)

Albrecht Dürer kom tillsammans med Lucas Cranach d.ä. att tidigt ställas i den protestantiska konstens tjänst. Man kan inte bortse från att dessa till reformationen positiva konstnärer även haft inflytande på vissa reformatorer. Renässansen hade ju fört med sig en större medvetenhet hos konstnären och en ofta god förmåga att argumentera för sin sak.Därtill upplevde konstnären ofta sin verksamhet som mer eller mindre profetisk. Carl C. Christensen har i en smärre undersökning 5) behandlat frågan hur det blev möjligt att behålla de

1. W.Weisbach , Religiöse Reform und mittelalterliche Kunst, 1945 sid.2.
2. Piper sid. 12, se även t.ex. M. Dvorak 1928.
3. Grisar, Heege, Luthers Kampfbilder 1923 I sid. 2 f.
4. se nedan sid.169 f.
5. "Iconoclasm and the Preservation of Ecclesiastical Art in Reformation Nuernberg" .

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

stora konstskatter som fanns i Nürnberg vid reformationens införande. Redan före den lutherska reformationen fanns här nämligen husitiska reformtankar med ikonoklastiska tendenser. Dürer går i svaromål mot dessa husitiska ikonoklastiska tendenser, och att konstskatterna bevaras kan mer eller mindre ses som Dürers förtjänst. Dürers konstnärliga verksamhet är medvetet riktad mot den bildfientlighet som fanns här. Enligt Buchholz 1) vänder sig t.ex. Dürers "Vier Aposteln" målade 1523 - 1526 mot svärmarna och tar ställning för Luther. Lange kan i sin försvarsskrift av bilder vid slutet av seklet nämna hur han som ringa präst gör tjänst vid altaret i slottskyrkan i Altenburg. Altenburg hade utsatts för husiternas härjningar under 1400 talet. Altaret hade nu åter försetts med bilder kanske målade av Albrecht Dürer själv :

"In der Schlosskirchen aber / ob wol die geschnitzten gantzen Bilder vorlengst bey seit gesetzet / ist die Altartafel noch vorhanden an ihrer stet / daran die Creutzigung Christi / vnd an den beyden Flu^{e}geln inwendig die Aussfu^{e}hrung / vnd die Aufferstehung Christi mit **Alberti Dureri** eigener Hand sehr scho^{e}n vnnd ku^{e}nstlich gemahlet ist. Vnd stehe also ich in dieser Kirchen vnwirdiger Pfarrer / wenn ich das Ampt halte / fornen fu^{e}r dem Altar / wiewol die Episteln / Euangelia vnnd andere **Lectiones** vnnd Vermanungen / so wol auch der Segen gegen das Volck gesprochen werden."3)

Särskilt uppmärksammad som reformationens konstnär blev Lucas Cranach. Det hänger naturligtvis samman med att denne verkade i Wittenberg under hela reformationsepoken men även tidigare. Denne målade i stadskyrkan bl.a. 1547 de kända motiven med Luther som predikar pekande på en Kristusbild, med Melanchthon som döper och med ett skriftermål som förrättas av Bugenhagen.Sigrid Christie skriver: "Hvis man vil eftersøke tema og program i den gammellutherske ikonografi, må man starte i brennpunktet, reformationsmiljøet hvor Lucas Cranach står som den sentrale kunstner. Han står Luther nær, og en rekke av hans arbeider reflekterer grunntemaer i Luthers teologi. Hans ikonografiske oplegg burde således kunne regnes som genuint luthersk."2)

Vad dessa av reformationens banbrytare accepterade konstnärer och deras lärlingar och efterföljare utarbetade blev — oberoende av den konstnärliga tradition de stod i eller vilka förlagor de använde — normgivande för den utsmyckning som tillkom i kyrkorna efter reformationens införande.Sigrid Christie skriver vidare: "Med dette gammellutherske primærmateriale som

1.Buchholz sid. 34.

2.i Oslo bispedømme 900 år sid. 187.

3.Lange sid. Di.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

bakgrunn vokser der frem en omfattende billedkunst i de lutherske land, enkelte steder til fortrengsel for den middelalderske billedkunst, andre steder side om side med den."1)

Riktlinjer för bildbruk i kyrkoordningar och bekännelsedokument

Redan från början var bildfrågan en komplicerad och splittrande fråga för reformatorerna och det är därför naturligt att vi finner anvisningar i skrifter av mer kyrkorättslig karaktär. Huvudfrågan under de första decennierna när det gäller bildfrågan kan tolkningen av bildförbudet i Gamla Testamentet och budets giltighet för den kristna församlingen sägas vara. De av Luther influerade teologerna hävdade att bildförbudet var upphävt i.o.m. Nya Testamentet. De av främst Karlstadt och Zwingli influerade teologerna hävdade däremot bildförbudets giltighet — detta oberoende av om de räknade bildförbudet till 1:a budet eller ansåg det vara ett särskilt bud, nämligen det andra i dekalogen. Nu bör det påpekas, att man utanför det centrala reformatoriska området kring Wittenberg inte alltid var medveten om meningsskiljaktigheter mellan de stora reformatorerna vilket gör att man inte alltid konsekvent skiljer på deras olika teologiska åskådning. Ofta spreds några skrifter av Luther, några av Karlstadt resp. Zwingli etc. och dessa skrifter tillsammans åstadkom reformationens införande på många håll och bildade tillsammans underlaget för den lokala bekännelsen. Härtill kommer på en del platser redan före den lutherska reformationen befintliga reformrörelser med ikonoklastiska tendenser.
Att ta ställning i bildfrågan var alltså nödvändigt vid reformationens införande. Därför möter vi också läropunkter avseende bildfrågan i flertalet av de kyrkoordningar och bekännelser som avfattades redan före Augsburgska bekännelsen. Ett förstadium till denna finner vi bl.a. i de frankiska bekännelserna. "Züricher Einleitung" 2) 1523 och framför allt "Der Ansbacher evangelische Ratschlag" 3) 1524 behandlar utförligt bildfrågan. Vi finner här en stark dragning åt vad vi senare betecknar som reformert teologi och det är också betecknande att denna teologi på ett djupare plan tar itu med den teologiska motiveringen än den mer lutherska teologin när det gäller bildfrågan. Utförligt behandlas även bildfrågan i "Confutatio des Ansbachers papistischen

1.i Oslo bispedømme 900 år sid. 189.

2. Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche, hrg. Müller sid.23 f.

3. Die Fränkischen Bekenntnisse sid. 314.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Ratschlages"1) 1525. Polemiken här riktar sig helt mot romersk-katolska kyrkans bildbruk och argumentation angående bilder. De frankiska bekännelserna är intressanta när det gäller bildfrågan även av det skälet att man här i det frankiska området redan före Karlstadts och Zwinglis ställningstaganden hade bearbetat bildfrågan. Som redan nämnts fanns t.ex. i Nürnberg före den lutherska reformationen husitiska reformtankar med ikonoklastiska tendenser. Detta till trots intar t.ex. "Die Nürnberger 23 Frageartikel" 1528 en positivare hållning till bildbruk än t.ex. "Der Ansbacher evangelische Ratschlag" och övriga frankiska bekännelser överlag. "Die Nürnberger 23 Frageartikel" stadgar bl.a.:

". . . Aber pilder sein frei, darumb were gut das man die pilder, die etwas gutes anzaigen aus der schrift, lies pleiben..." 2)

En utförligare behandling av bildfrågan saknas uteslutande i de tidiga mer lutherska kyrkoordningarna. Som ett typiskt exempel kan här "Riesenburgensis" 1525 tjäna som helt kort i punkt 16 stadgar:

"Die bilder in häusern und kirchen soll man nicht anbeten, denselben auch kein licht anstechen" 3)

Ett typiskt exempel på hur zwinglianska och lutherska tankar sammankopplas utgör reformationen i Danmark. I slutet av november 1529 sönderslogs och bortfördes under Claus Mortensens ledning prydnader och bilder från S:t Petri kyrka i Malmö.4) Julen 1530 rensas Vor Frue kirke i Köpenhamn från bilder och samma sak med t.ex. S:t Mikkels kirke i Slagelse 1533.5) Naturligtvis kan förutom ett zwinglianskt inflytande även rent sociala och ekonomiska motiv legat bakom. Bildstormen i Malmö skedde samtidigt med att Peder Laurenssen utarbetade den s.k. "Malmøbogen". Peder Laurenssen hade kommit till Malmö bl.a. för att ta hand om den första evangeliska prästutbildningen här och "Malmøbogen" kan ses som ett led i denna utbildning. "Malmøbogen" är egentligen ett värdefullt dogmhistoriskt dokument som hittills föga uppmärksammats. När det gäller bildfrågan finns här ett utförligt avsnitt. Det kanske framför allt intressanta med Laurenssens skrift är dess uppfattning av reforamationen som en teologiskt enhetlig rörelse och omedvetenheten om schismen mellan Luther och Zwingli. Här sammanfogas lutherskt och zwinglianskt på ett sätt som gör att dessa ofta motsatta åskådningar kommer att

1. Die Fränkischen Bekenntnisse sid. 375.
2. ibid. sid. 473.
3. Die evang. Kirchenord., Bd.IV sid. 29.
4. G. Johannesson, Den skånska kyrkan och reformationen 1947 sid. 168.
5. N. K. Andersen, Confessio Hafniensis 1954 sid. 422.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

bilda en enhet. Detta kommer väl fram i de riktlinjer som ges angående bildfrågan.1) Först fastslås här den mer lutherska synen: att ha bilder eller inte ha bilder är fritt. Teologiskt hänföres bildbruket till ceremonier och övriga yttre bruk. Bilder är döda ting, i sig själva varken onda eller goda. Det är människans inställning till dem som är avgörande. Friheten gäller så länge man inte missbrukar dem. Om man däremot på något sätt förväntar sig hjälp genom dem eller menar, att de besitter gudomlig kraft etc. är det missbruk och då är bilderna inte oskyldiga. För att nu kunna varna för missbruk går Laurenssen över till de mer ikonoklastiska argumenten. Först nämns bildförbudet men sedan följer en rad bibelhänvisningar, samma som vi i stort återfinner i ovan nämnda "Züricher Einleitung" 1523 och "Ansbacher evangelische Ratschlag" 1524 samt "Confutatio des Ansbacher papistischen Ratschlages" 1525. Intressant är att Laurenssen hänvisar till två av fornkyrkans teologer, nämligen S. Epiphanius 2) och S. Hieronymus.3) Hieronymus intar en central plats i hela "Malmøbogen" och citeras alltså även när det gäller bildfrågan. Det är troligt att Laurenssen använt sig av Hieronymus direkt utan mellanled. Under alla omständigheter intar dessa kyrkofäder en central plats i den begynnande reformerta bekännelsen och vi finner dessa kyrkofäder vid behandlingen av bildfrågan i artikel XXII i "Confessio tetrapolitana"4) 1530. Dessa fornkyrkliga teologer refereras här innehållsmässigt ungefär som hos Laurenssen. Peder Laurenssen låter alltså lutherska och zwinglianska tankar sammansmälta. På ett liknande sätt skulle senare i Danmark under reformationsseklet lutherska och kalvinska tankar sammansmälta i den s.k. filippistiska teologin.

En mer allmänt luthersk hållning i bildfrågan kan dock på ett sätt sägas ha konsoliderats redan i samband med de bekännelser och kyrkoordningar som kommit till vid tiden kring "Augsburgska bekännelsen". Normgivande här är kanske främst Bugenhagens kyrkoordningar och hans hållning kom också att bli normgivande för resp. område de närmaste decennierna efter "Augsburgska bekännelsen". Bildfrågan behandlas av Bugenhagen bl.a. i "Braunschweiger Kirchenordnung" 5) 1528, "Hamburger Kirchenordnung" 6) 1529 samt i Kyrkoordningen för Lübeck 7) 1531. Dessa har haft stor betydelse när

1. udg. Rørdam sid. (fol) 54 ff.
2. se W. Elliger sid. 53 ff.; K. Holl, Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung.
3. se Elliger sid. 80.
4. Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche, hrg. Müller, sid. 75 ff.
5. Johannes Bugenhagens Braunschweiger Kirchenordnung 1528, hrg. Lietzman .
6. Die evang. Kirchenord., Bd. V sid. 513.
7. ibid. sid.358.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

det gäller att föra de mer lutherska tankarna vidare när det gäller bildfrågan och vi skall därför återge den hamburgska från 1529:

"Van den bilden sint gude boke geschreven, dat idt nicht unrecht edder unchristlik si, bilden to hebbende, besundergen dar me inne mach seen historien und geschefte. Wi bekenne frilick, dat wi in unsen karcken vele logenbilde und vele unnutte klotze hebben, doch dat wi nicht mogen bildenstormer sin, und andere lude, bekande edder fromde sulckes nicht vor ergerlick anseen, wille wi allene wech doen, mit ordentliker gewalt und overricheit, de bilden bi und vor welcken sunderich anbedent und affgoderie und sunderge ehre mit lichten und luchteren angerichtet wert. De anderen alle, de nicht hinderlick sint in der karcken, late wi staen. So averst bi etliken bilden namals ock sulcke affgoderie und vormenede gades denste doch bilovige lude sick vorhove, so wille wi mit ordentliker gewalt und rechte desulvigen ock wech doen, so vaken alse nodt wert sin, wente anbedent und anropent schall alleine godt hebben, alse he sulvest secht Esaie 13: Ick bin de here, dat is min name, mine ehre will ick einem anderen nicht geven, ock nicht min loff den bilden."1)

Eftersom flertalet evangeliska kyrkoordningar vid den här tiden i någon punkt behandlar bildfrågan är det egendomligt att "Augsburska bekännelsen" inte tar upp frågan överhuvud. Vägledande kunde naturligtvis följande i artikel VII vara: "Och det är icke nödvändigt att nedärvda människobud eller religiösa bruk eller yttre, av människor föreskrivna former för gudsdyrkan överallt äro lika."2) Vidare artikel XV: "Om kyrkans religiösa bruk lära de,att de religiösa bruk böra bibehållas, som utan synd kunna behållas och som främja lugn och god ordning i kyrkan."3) Även artikel XXI om dyrkan av helgonen kunde naturligtvis på vissa punkter tillämpas på bildfrågan. Varför "Augsburgska bekännelsen" undviker att direkt yttra sig i bildfrågan kan diskuteras. Frågan var ju på många håll mycket besvärande. Att "Augsburgska bekännelsen" undviker att ta upp bildfrågan leder i själva verket till att till bildbruket mer negativa bekännelser kunde bli vägledande även för vissa s.a.s. lutherska områden. Oklarheten som sådan när det gäller bildfrågan framkommer bl.a. vid det samtal som fördes mellan betydande teologer i Württemberg 1537 i Urach.4) Man sökte här nå enighet i bildfrågan. Bland närvarande teologer kan här nämnas Ambrosius Blarer, Johannes Brenz och Erhard Schnepf. Brenz argumenterar bl.a. politiskt. Avskaffas bilder i Württemberg innebär det ett diskriminerande av den lutherska kyrkan i Sachsen och på andra ställen, landet får ett zwinglianskt rykte och detta i sin tur skadar universitetet.

1. Die evang. Kirchenord., Bd.V sid. 513.
2. utg. Grane sid. 70.
3. ibid. sid.133.
4. Scharfe sid. 7 f.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

En viss fördjupning och mer medveten teologisk motivering kan man visserligen vagt fr.o.m. 1540-talet även finna i några av de lutherska kyrkoordningarna. Vi nämnde ovan Schweinfurts 1) från 1543 som hänvisar till tre av Luthers skrifter. Av dessa har utläggningen av Mika tillkommit just i början av 1540-talet. Intressantare i det här sammanhanget är kanske kyrkoordningarna för Wolfenbüttel 1543 och Hildesheim 1544.2) Dessa kyrkoordningar ger dels exempel på motiv som är acceptabla i ett lutherskt kyrkorum och dels antyds den bysantinska bildstriden genom att kejsar Leo III:s namn nämnes. Vidare ges ett visst erkännande åt de påvar som framhållit att bilder är de olärdas böcker. Visserligen kan de bibliska händelserna bättre förkunnas genom predikan, men man tar avstånd från bildstormarna. Det om än vaga erkännandet av romersk-katolsk uppfattning här på bekostnad av bildstormarna kan naturligtvis vara beroende av de religionssamtal som nu på ett seriösare plan börjat föras med romersk-katolsk bekännelse i.o.m. påven Paul III. Av intresse i det här sammanhanget är de diskussioner som fördes i samband med Augsburginterim 1548. Ett utlåtande angående bildfrågan har vi bl.a. i "Bekentnuss unnd Erklerung auffs INTERIM, durch der Erbarn Stedte / Lübeck / Hamburg / Lüneburg / et. Superintendenten / Pastorn unnd Predigern zu Christlicher und notwendiger unterrichtung gestellet" som utkommer samma år.Författare förmodas enligt Preger 3) superintendenten i Hamburg Dr. Aepinus vara. Bildfrågan får här enligt anvisningarna inte vara en stridsfråga (mellan lutheraner och katoliker). Bilder som ger uttryck för falsk lära eller som leder till avgudadyrkan skall naturligtvis avskaffas, men de nyttiga bilderna till undervisning kan vara kvar. Bilder som sådana fördöms inte, endast missbruk av bilder.En alltför kostnadskrävande utsmyckning kan inte heller accepteras utan man bör i stället avstå medel till t.ex. utbildning och fattigvård. Den senare ekonomiska aspekten återkommer i många av de lutherska men även zwinglianska kyrkoordningarna. Vad som är utmärkande för denna anvisning från 1548 är kanske främst avsaknaden av en mer teologisk motivering i själva bildfrågan. Man tar ställning till en del praktiska problem och ger vissa anvisningar, men utöver den pedagogiska aspekten får vi dock ingen nämnvärd teologisk bakgrund till anvisningarna. Överlag överensstämmer innehållet med de av Bugenhagen författade kyrkoordningarna vid tiden kring "Augsburgska bekännelsen".

1. se ovan sid. 33 f.
2. Die evang. Kirchenord., Bd.VI/1 sid. 66 resp. Bd. VII 2/1 sid. 864.
3. W. Preger, Matthias Flacius und seine Zeit, 1859 - 61 Bd. I sid. 124.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Påven Paul III (1534 - 1549) och den romersk-katolska synen på den protestantiska bildstriden

I och med påven Paul III ändrades vissa tendenser inom den officiella romersk-katolska kyrkoenheten. Man öppnade sig för seriösare samtal med de reformatoriska riktningarna för att uppnå kyrkoenhet.1) De egentliga renässanspåvarnas tid var förbi med de ofta mer förvärldsligade intressen som tillskrivits dem. En del av de missbruk och mer hedniska bilder som man från lutherskt håll, men även tidigare från reformrörelserna, vänt sig mot börjar nu ses över inom den romersk-katolska kyrkogemenskapen och de värsta missbruken rensas nu bort. Detta gör naturligtvis att kritiken efterhand från lutherskt håll inte längre kan vara lika intensiv när det gäller bildfrågan. De katolska försvarsskrifterna i bildfrågan riktar också främst sin argumentation mot den zwinglianskt färgade teologin. Georg Theanders företal till den latinska utgåvan av biskop Hugos "Quaestiones Duae, Qvarvm alter est, de Imaginibus in Ecclesia retinendis..." 2) 1546 beskriver kraftfullt de protestantiska härjningarna, vandaliseringarna och profaneringarna genom bildstormarna. Här åsyftas uteslutande de zwinglianska bekännarna. Man var nu från romerskt-katolsk håll medveten om att just bildfrågan var en av de frågor som splittrade den protestantiska rörelsen. I "Denkschrift für das Wormser Kolloquium" 1540 nämns bl.a. att lutheraner och zwinglianer inte är eniga i bekännelsen. Kraftiga motsättningar föreligger när det gäller nattvardsläran, bildfrågan och många andra frågor.3) "Denkschrift für den Speier Konvent" 1540 nämner att lutheranerna inte är ikonoklaster utan tillåter bilder av Maria, apostlarna och alla de heliga samt krucifix.4) Även i den s.k. "Regensburger Buch" 1540 - 1541 behandlas bl.a. bildfrågan i den sista artikeln.5) Splittringen inom protestasntismen ansågs vanligen från romersk-katolskt håll vara ett tecken på ohållbarheten i de reformatoriska rörelserna. Ett rike som kommit i strid med sig själv kan ju inte bestå. Men den öppnade också möjligheter för

1. S. Göransson, Från påvens gudsstat till religionsfrihet, Kyrkohist. 2 sid. 159.
2. Enligt Jöcher II: Hugo, ein Bischoff zu Costnitz von 1496 bis 1529, hat 2 quaestiones de imaginibus retinendis und de sacrificio missae geschrieben, welche Georg Thiander im Deutsche übersetzt zu Ingolstadt 1546 in 4 herausgegeben.
3. Cardanus sid. 143, se även G. Müller 1980 sid. 59.
4. Cardanus sid.133.
5. G. Müller sid. 52.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

seriösare samtal mellan lutheraner och katoliker eftersom lutheranerna på en del punkter stod närmare den romersk-katolska läran än den zwinglianska, bl.a. när det gällde sjäva bildbruket. De romersk-katolska försvarsskrifterna för bilder kan mycket väl redan nu tänkas påverka vissa lutherska teologer till en mer teologiskt underbyggd bilduppfattning. Förutom den redan nämnda utgåvan av biskop Hugos skrift kan bland romersk-katolska skrifter från den här tiden nämnas Johannes Cochläus "De Imaginibus Liber D. Conradi Bruni Jureconsulti, Cancellarii Landeshutensis. In Bavaria, Catholica Germaniae Provincia, adversus Iconoclastas." 1) 1548. Den ovan nämnda av biskop Hugo börjar med en noggrann genomgång av vissa bibelställen samt hedningarnas resp. det judiska folkets relationer till avgudabilder. Sedan följer en genomgång av en del kyrkofäder och koncilier. Bland kyrkofäderna nämns bl.a. Augustinus, Gregorius och Johannes Damascenus. Förutom de grekiska koncilierna nämns även synoden i Frankfurt samt Karl den Store. Biskop Hugos bildapologi kännetecknas överlag av en stark kyrkohistorisk inriktning som bl.a. bygger på Eusebius när det gäller bildfrågan under kyrkans första tid — en period som man för övrigt gärna uppehåller sig kring även i senare lutherska bildapologier.

Libri Carolini

1549 utgavs genom Jean du Tillet de s.k. "Libri Carolini" med följande titel: "Opus illustrissimi et exellentissimi seu spectabilis viri Caroli Magni, nutu Dei regis Francorum, Gallias, germaniam Italiamque sive harum finitimas provincias, Domino opitulante, regentis, contra synodum, quae in partibus Graecia pro adorandis imaginibus stolide sive arroganter gesta est. Item Paulini Aequiloiensiis episcopi adversus Felicem Urgelitanum et Eliphandum Toletanum episcopos libellus. Quae nunc primum in lucem restituuntur Anno salutis 1549." 2) "Libri Carolini" ligger till grund för synodbesluten i Frankfurt 794 samt i viss mån för Parissynodens beslut 825. Innehållet lär vara identiskt med Frankfurtsynodens akter. Kritiken riktas främst mot Nicea II år 787 men även mot det ikonoklastiska konciliet 754 under Konstantin V. Teologiskt söker

1. M. Spahn, Johannes Cochläus. Ein Lebensbild, 1898 sid. 367 f.
2. Monumenta Germaniae Historica, legum sectio III. Concilia. Tomi II supplementum. Recensvit Hvbertvs Bastgen, Hannoverae et Lipsiae MDCCCCXXIV. Se även Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Bd. 37: Bastgen, Das Capitulare Karls d. Gr. über die Bilder... 1912 sid. 16 ff.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

författaren 1) inta en mellanställning utifrån Jes. 30:21: "Och om du viker av, vare sig åt höger eller åt vänster, så skall dina öron höra detta ord ljuda bakom dig: "Här är vägen, vandra på den"."

"Libri Carolini" kom att få betydelse för den protestantiska teologin som helhet. Förutom Calvin utnyttjade även de lutherska teologerna utgåvan i vildken de fann en omfattande teologisk behandling av bildfrågan. "Libri Carolini" kan nämligen sägas göra den lutherska teologin medveten om den teologiska och dogmatiska argumenteringen i bildfrågan. Teologiskt kan "Libri Carolini" främst sägas stå nära den uppfattning som senare skulle framhävas av Calvin. Calvin avfärdar ju totalt bildernas religiösa funktion. Tillets utgåva kom 1549. Följande år hänvisar Calvin i Genfutgåvan 1550 av "Institutio" till just "Libri Carolini" i sin argumentation mot bilder och bilddyrkan. Men i.o.m. att "Libri Carolini" dock godtar bilder i kyrkorummet och även vänder sig mot ikonoklasm kunde de även användas som stöd för en officiell luthersk inställning till bilder. Detta märker vi i samband med religionssamtalen 1562 i Saint Germain där det angående den lutherska hållningen refereras till "Libri Carolini". Kännedom härom har vi bl.a. genom ett brev som kardinal Hippolyt d'Este sände till kardinal Borromäus.2) Enligt brevet har man vid dessa religionssamtal redan haft sex konferenser angående bilddyrkan, dock utan resultat. Det finns tre partier hävdar brevskrivaren vidare. Det ena ivrar för bilddyrkan, det andra vill radikalt avskaffa bilder och bilddyrkan men det tredje vill behålla bilderna i kyrkorna men ändra själva bilddyrkan. Bildernas funktion begränsas i detta tredje parti till *memoria* och *ornamenta*. Särskilt stöder detta tredje parti sig på en skrift "libretto stampato di Carlo M". Kardinalen påpekar dock att flera betvivlat att Karl den Store verkligen är författare medan andra menade att så visserligen var fallet men att han senare ändrat uppfattning, vilket även påven Hadrianus hade gjort. Brevet är här intressant därför att det parti som åberopar sig på "Libri Carolini" rimligen representerar den lutherska hållningen. Alltså kommer "Libri Carolini" här i Saint-Germain in i den lutherska argumentationen. Samma år omnämner Flacius "Libri Carolini" i "Catalogus testium veritatis":

"Contra imaginum cultum Carolus Magnus quatuor libros iussit conscribi, adversus Synodum Graecam; de quibus in consideratione Synodorum infra agemus." 3)

1. Som författare utpekas bl.a. Alcuin men också Theodulf von Orleans, se Bastgen i Neues Archiv... 37 sid. 49 samt TRE art. 'Bilder' V/2.

2. Bastgen II i NA 37 sid. 40 f.

3. Catalogus testium veritatis 1562 sid. 723.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

1564 utkommer band VIII av "Ecclesiastica historia" och här refereras innehållet i "Libri Carolini" som identiskt med beslutet i Frankfurt 794.1) Även Martin Chemnitz behandlar "Libri Carolini" i "Examen Concilii Tridentini". Införandet av "Libri Carolini" i argumentationen från protestantiskt håll medförde en häftig kritik från romersk-katolskt håll. 1559 hamnar Tillets utgåva i Index över förbjudna böcker. Man skulle vidare länge ifrågasätta bokens äkthet.2) Sixtus von Siena utpekade i "Bibliotheca sancta" 1566 Karlstadt som författare. Alanus Corpus ansåg "Libri Carolini" vara en förfalskning från kalvinskt håll och samma uppfattning framfördes av Nikolaus Sanders i "De typica et honoraria sacrarum imaginum adoratione" 1569.Att utpeka Karl den Store som författare är en lögn från heretikerna hävdar sistnämnde. Den främsta kritiken av "Libri Carolini" framfördes 1586 av Bellarmin.3) Bellarmin påpekar bl.a. att även om "Libri Carolini" skulle vara författade av Karl den Store nyttar det protestantismen intet, eftersom här även föreligger ett försvar av flera läropunkter som protestantismen fördömer, t.ex. relikdyrkan.

Vad den lutherska teologin fann i "Libri Carolini" kan sammanfattas i följande punkter: 1. Kyrkopolitskt kunde man gentemot påven i Rom åberopa sig på ingen mindre än Karl den Store. 2. Dogmatiskt blev man mer medveten om bildfrågan och de teologiska argumentenen både för och mot bilder. 3. Praktiskt kunde man finna stöd för vad som kunde anses vara en luthersk hållning vid den här tiden strax efter mitten av seklet: bilder som sådana är inte nödvändiga i det kyrkliga livet men man kan om man så vill mycket väl låta dem vara kvar som prydnad om man inte förfaller till missbruk. 4. Exegetiskt framhålls en biblisk förankring med Kristus i centrum. Den lutherska teologin fick egentligen i "Libri Carolini" ett utförligt dogmatiskt arbete angående bildfrågan som inte tillskrev bilderna någon teologisk funktion men som dock tillät att kyrkorna utsmyckades med sådana. Lutheranernas mellanställning mellan den romersk-katolska kyrkan å ena sidan och främst kalvinismen å den andra fann ett stöd i "Libri Carolini's" mellanställning mellan den teologiska hållning i bildfrågan som framförts i synodbesluten från 754 resp. 787.

1. Ecclesiastica historia. Bd. VIII sid. 641-657.
2. se Bastgen i Neues Archiv... sid. 455 f.
3. ibid. sid. 461.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Kryptokalvinister, filippister och gnesiolutheraner

I samband med lutherdomens kris efter Luthers död leder den lutherska friheten eller ambivalensen i bildfrågan till att en mer medvetet bildvänlig tendens utvecklas, främst bland de s.k. gnesiolutheranerna. En mer medvetet bildfientlig tendens utvecklas inom den s.k. filippismen. Filippismen kom ofta att stå kalvinismen nära och därför benämns också företrädare för filippistisk teologi kryptokalvinister. När vi behandlar bildfrågan under senare hälften av 1500-talet visar det sig i första hand nödvändigt att beakta dessa tendenser inom den lutherska teologin och se hur avståndet växer dem emellan. Kanske är det när det gäller senare hälften av 1500-talet mer fruktbärande att se protestantismen som en "splittrad" enhet, uppdelad i olika skolor att på gängse sätt främst räkna med dels lutheraner och dels zwinglianer resp. kalvinister. Just senare hälften av 1500-talet innebär ju en utveckling och en konsolidering av den senare lutherska resp. reformerta bekännelsen. Den anglikanske teologen Johannes Rainoldus uppfattar i sin skrift "De Romanae Ecclesiae idolatriae, in culto sanctorum, Reliquiarum, imaginum..." 1596 överlag protestantismen som en enhet — i motsatsställning till romersk-katolska kyrkan — bestående av "Luthero, Melanchthone, Magdeburgensibus, Calvino, aliisque Protestantibus".1) Denna gruppering sker just kring mitten av 1500-talet men ännu har inte dessa riktningar konsoliderats i mer eller mindre från varandra isolerade kyrkobildningar. Rainoldus' uppfattning av den protestantiska världen är naturligtvis att förstå utifrån hans anglikanska utgångspunkt, men den säger också en del om just den teologiska utvecklingen under senare hälften av 1500-talet.

Under 1500-talets andra hälft blir alltså splittringen inom protestantismen mer uppenbar, och en tydlig gräns mellan vad vi kallar för lutherskt resp. kalvinskt är ett faktum. Polemiken kommer nu också att kanske främst föras mellan dessa riktningar. Den filippistiska teologin drogs åt kalvinismen och visade ofta en viss bildfientlighet. Inom den gnesiolutherska riktningen betonades kyrkans tradition och universalitet allt kraftigare, inte minst när det gäller ceremonier och bildbruk. Den gnesiolutherska riktningen har därför ofta ansetts för "katoliserande" i negativ bemärkelse utifrån en senare luthersk konfessionell syn på reformationsseklet, vilket f.ö. kanske mer än något annat bidragit till att de sista decennierna av reformationsseklet vanligen "överhoppats" i senare

1. J. Rainoldus, De Romanae Ecclesiae idolatriae, in culto sanctorum, ... 1596 sid. 37.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

luthersk teologisk forskning. Så skriver t.ex. Hjalmar Holmquist i förbigående om gnesiolutheranernas kamp mot filippisterna: "Deras kyrkohistoriska betydelse ligger däri att de utåt lamslogo lutherdomens kraft gent emot den framträngande katolska reaktionen, inåt i mycket förvandlade lutherdomen i katoliserande riktning och därmed beredde den särskilda svårigheter, med vilka den allt sedan dess haft att brottas."1) Paradoxalt kommer den gnesiolutherska riktningen egentligen att föra dels Melanchthons traditionsuppfattning och dels dennes hållning i samband med Interim vidare. Annars är det ju främst filippismen — därav termen — som anses som en vidareutveckling av Melanchthons senare teologiska hållning med inslag av kalvinism. Den gnesiolutherska riktningen anses främst bygga på Flacius. Eftersom dessa riktningar inte intar samma hållning i bildfrågan kan det vara av ett visst intresse att först söka nämna något om de båda nämnda teologernas inställning i bildfrågan.

En viktig fråga angående Melanchthon är huruvida han under 1500-talet svängt en aning i mer medvetet bildfientlig och antikatolsk riktning. Av intresse här är att Melanchthon förser lundabiskopen Niels Palladius skrift mot bilder, "Commonefactio de vera invocatione dei et de vitandis idolis" 1557, med ett företal. Frågan är om Melanchthon egentligen kan ge sitt stöd åt en så pass avvisande hållning till bilder som Palladius ger uttryck åt i sin skrift. Även ett yttrande i den 1558 tryckta "Responsiones ad impios articulos Bauaricae inquisitiones"2) kan tolkas i bildfientlig riktning. Melanchthon klagar här över den avgudadyrkan som förekommer i romersk-katolska kyrkan genom bilddyrkan och jämställer detta med dyrkan av hedniska gudar. Intet skiljer t.ex. skulpturer föreställande Maria från hedniska statyer av t.ex. Diana. Att Melanchthon dock helt skulle ha svängt under sin senare verksamhet åt en mer kalvinsk bilduppfattning är dock knappast troligt. När Melanchthon yttrar sig negativt i bildfrågan är det alltid i samband med frågan om helgondyrkan och tillbedjan av bilder och så även i förordet till Niels Palladius skrift.Melanchthons senare hållning kan dock mycket väl tolkas i bildfientlig riktning och kan därför sägas ligga bakom den kryptokalvinska och antikatolska hållningen som den filippistiska riktningen intog under senare hälften av 1500-talet, bl.a. i bildfrågan. Möjligheten att tolka i bildfientlig riktning hänger dock främst samman med att Melanchthon i regel uttrycker sig mer diplomatiskt än kategoriskt. Angående Melanchthon och bildfrågan fäller Lausten följande omdöme: "Melanchthon omtaler slet ikke dette emne i Confessio Augustana eller

1. Hj. Holmquist, Kyrkohistoria II, 2 uppl., 1931 sid. 148.
2. U. Gertz, Die Bedeutung der Malerei.... in der Ev. Kirche 1936 sid. 59.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

i Unterricht der Visitatoren, men hans holdning under Interimsforhandlingerne fortæller os om hans bekendte "Leisetreten" også her."1)
Ett starkt avvisande av den filippistiska teologin kommer från Flacius och den gnesiolutherska riktningen. Flacius har knappast mer direkt varit involverad i någon egentlig bildstrid som den senare anhaltinska men ger dock i sina skrifter en del anvisningar. I samband med striden mot Leipzig Interim ger Flacius vissa anvisningar angående det konkreta bildbruket och utgår här från 1 Kor. 14:40: "Låt allt ske värdigt och med ordning". Överlag märker vi hos Flacius samma hållning i bildfrågan som i flertalet av de lutherska kyrkoordningarna från mitten av seklet samt hos Luther i t.ex. "Wider die himlischen Propheten". Mot Schwenckfeld betonar Flacius vidare de yttre, synliga medlen och härigenom även bilder.2) Adiaforabegreppet blir också genom Flacius mer teologiskt avgränsat och bestämt. Vi möter i vissa av Flacius skrifter direkta uttalanden i positiv riktning när det gäller bildbruket, t.ex. i "Widerlegung Einer Kleinen Deutschen / Calvinischen Catechismi / so in diesen MDLXIII jar / samt etlichen andern irrigen Tractetlin ausgangen". Här argumenteras även mot att betrakta bildförbudet som självständigt bud i dekalogen, alltså som det andra budet. Detta blev allt vanligare i de kalvinskt influerade katekesutgåvorna under senare hälften av 1500-talet. Flacius främsta betydelse när det gäller bildfrågan ligger dock på det kyrkohistoriska planet. Vi återkommer till detta nedan. Den gnesiolutherska riktningen skulle på ett särskilt sätt komma att förvalta arvet från Flacius och att kraftigt fortsätta argumentera mot kalvinska tendenser. Mot kalvinismen skulle man också framhålla bildernas positiva funktion och bildfrågan kommer för denna riktning delvis att bli av principiell karaktär.

Filippismen i Danmark

Den danska teologin präglas under andra hälften av 1500-talet främst av den filippistiska teologin, ibland med påtaglig dragning åt det kalvinska hållet. Ikonoklastiska tendenser förekommer också under denna period liksom vid reformationens införande. En del av de mer kryptokalvinska filippistiska arbetena av danska teologer blev också spridda och kända bland främst tyska teologer och furstar. Bland sådana arbeten kan nämnas Niels Hemmingsens 3) och

1. M. Lausten, Biskop Niels Palladius 1968 sid. 50.
2. Preger I sid. 318 f.
3. Den Danske Kirkes Historie, red. Koch, Kornerup, Bd. IV sid. 143.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

när det gäller bildfrågan främst lundabiskopen Niels Palladius ovan nämnda skrift med företal av Melanchthon. Tillsammans med brodern Peder Palladius intog Niels Palladius en viktig plats i det danska reformationsarbetet. Båda hade därtill regelbunden kontakt med de tyska reformatorerna och vistades vid flera tillfällen längre perioder i bl.a Wittenberg. Vid Peders disputation 1537 var Luther själv promotor och Peder var en av dem som tillsammans med Bugenhagen organiserade den danska kyrkan enligt reformationens principer. Niels påbörjade med stöd av Christian III studier i Wittenberg1534.1) Han kommer här att stå Bugenhagen och Melanchthon nära. Efter 10 år i Wittenberg kommer han 1544 till Maribo. Redan 1546 återvänder han dock till Wittenberg igen, men enligt Lausten har vi knapphändiga upplysningar om vad syftet var med denna nya vistelse i Wittenberg.Vi vet heller inte vad han under det c:a två år långa uppehållet här sysslade med. En fråga som borde kunna resas är om Palladius under just denna period på något sätt kommit i närmare kontakt med kalvinsk teologi och tagit intryck av denna. Visserligen nämner överhuvud inte Lausten Calvin i sin undersökning av Niels Palladius. Palladius kommer dock i sin argumentation i "Commonefactio de vera invocatione dei..." mycket nära Calvin, och det är osannolikt att han inte tagit intryck av bl.a. Calvins "Institutio". Bildläran i Palladius skrift kan betecknas som typiskt reformert och Palladius ämbetsutövning ger också vissa uttryck för denna bilduppfattning. Bl.a. överkalkas samtliga kalkmålningar i Malmö S:t Petri kyrka 1555 med undantag av det redan då stängda Krämarekapellet. Palladius ämbetsutövning präglas av en stark hätskhet mot allt som kan betecknas som katolicism och vi skulle teologiskt kunna beteckna honom som ett typiskt exempel på den filippistiska och kryptokalvinska riktningen inom den lutherska traditionen just kring mitten av 1500-talet när det gäller bildfrågan. Enligt Lausten är "Niels Palladius' bog mod billederne — — intressant, for den viser, at Palladius i dette punkt ikke kan følge sine ellers så beundrede Wittenberg-lærere, trods anvendelsen af Luther i bogens slutning."2) Palladius skrift tycks ha uppmärksammats i hög grad. När den reformerte teologen Abraham Scultetus i början av 1600-talet skriver sin självbiografi nämns Palladius bland andra "lutherska" teologer som rättat sig efter bildförbudet och tagit bort bilderna från kyrkorna:

"Und dass dieses notwendig sey, haben Nicolaus Palladius, ein dänischer Theologus — — — und viel andere lutherische Theologi in offentlichen Schriften von der Wahrheit

1. De biografiska uppgifterna ur främst Lausten men även ur Dansk Biografisk Lexikon.
2. Lausten sid. 43.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

gleichsam uberwunden,erkannt und bekannt." 1)
Scultetus' kännedom om Palladius i början av 1600-talet samt de förnyade utgåvorna i Heidelberg 1563 dels på latin och dels på tyska tyder alltså på att denna skrift haft en viss betydelse i den kontinentala bilddiskussionen. Den är också intressant så till vida att den kan hänföras till de första sammanhängande teologiska arbetena kring bildfrågan från luthersk sida — även om innehållet är tvivelaktigt ur vanlig luthersk synpunkt.
Samma inställning i bildfrågan som Niels Palladius har biskopen i Bergen 1557 - 1582 Jens Skielderup. Denne ger 1572 också ut en skrift i bildfrågan: "En christelig Undervisning af den hellige Skrift om, hvad en Christen skal holde om afgudiske Billeder og Stytter udi Kirkerne". Vi kan här låta Bang 1895 sammanfatta innehållet: " Bogen er skreven i form af en samtale mellen en prest og en bonde. Sidstnævnte er talsmanden for det gamle, og i hans mund har biskopen lagt alle de invendninger, som var bleven gjorte mod at fjerne billederne fra kirkerne. De er, paastaar bonden, en kostelig og fager prydelse for Guds hus. De er uskadelige; ingen kan være saa uforstandig at tilbede dem. Men vistnok er det saa, at man ved at skue dem kan vækkes til andagt; og for saa vidt som nogen viser dem ære, saa gjælder ikke dette selve billederne, men dem , som billederne skal fremstille, osv. osv. I modsætning hertil udtaler nu presten de synsmaader, som dr. Skielderup vil have gjort gjældende. Det kan vistnok ikke negtes, at han en og anden gang maaske gaar noget for vidt i at sammenstille helgenbillederne med ligefremme afgudsbilleder."2)
Den filippistiska bildsynen ger fr.o.m. 1570- talet ett egendomligt utslag även i kyrkokonsten i de s.k. katekesaltartavlorna där figuralmålningar ersatts med ofta gyllene, målade bibel- och katekesinskrifter på svart botten.3) Man behåller här själva altaruppsatsen som sådan med all ornamentik. Enligt kalvinsk och reformert tanke borde altaret som sådant borttas och ersättas med ett vanligt bord. Denna kompromiss kan ha bidragit till att kyrkokonsten under den filippistiska perioden bättre kunnat bevaras och stå emot ikonoklastiska tendenser. När det gäller kyrkokonsten har kanske också det kulturella intresset varit störrre än det teologiska under t.ex. Fredrik II's regering och sedan under Christian IV's. Under den senares regering har vi dock även ett starkt gnesiolutherskt inflytande i Danmark. Slutligen kan här sägas att Bugenhagens

1. Die Selbstbiographie des Heidelberger Theologen und Hofprediger Abraham Scultetus, 1966 sid. 82.
2. Bang, Den Norske Kirkes Historie sid. 29.
3. Den Danske Kirkes Historie, red. Koch, Kornerup, Bd. IV sid. 121.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

teologiska inställning naturligtvis trots allt var normgivande för den danska kyrkans hållning i bildfrågan.

Det kyrkohistoriska arbetets betydelse för bildfrågan

Den kristna och kyrkliga traditionen kom att få större betydelse för den lutherska teologin under andra hälftan av 1500-talet. Detta sammanhänger med att det kyrkohistoriska arbetet nu intensifierades bl.a. av teologiska skäl. Kyrkohistoriska arbeten fanns redan under första hälften av 1500- talet på protestantiskt område, bl.a. Kaspar Hedio's.1) Denne sökte rättfärdiga reformationsarbetet bl.a. genom översättningar av traktater av Augustinus, Ambrosius och Chrysostomus samt av de historiska verken av Eusebius, Hegesippus, Sabellicus och Cuspinianus. Redan 1530 utger Hedio "Chronika der alten christlichen Kirche aus Eusebio, Rusino, Sozomeno...". Till dessa kyrkofäder och historiska verk refereras ofta i senare lutherska arbeten angående bildfrågan.
Främst genom Flacius "Catalogus testium veritatis" samt "Ecclesiastica historia" (Magdeburgcenturierna) kommer traditionen att få större betydelse för den lutherska teologin. "Catalogus testium veritatis" kom ut i många utgåvor och varianter, bl.a. 1556, 1562, 1573 (översättning till tyska), 1597 samt 1608. Här kunde de lutherska teologerna orientera sig om bl.a. bildfrågans teologiska utveckling från fornkyrkan och framåt. I "Ecclesiastica historia" behandlas bildfrågan i nästan varje centuria under kap. VI "De ceremoniis et ritibus Ecclesiae". Bildfrågan behandlas vidare under andra ämnesområden, t.ex. kap. IV "De Doctrina" och kap. IX "De Synodis". Störst utrymme i både "Catalogus testium veritatis" och "Ecclesiastica historia" får bildfrågan i samband med Karl den Store och den bysantinska och frankiska bildstriden på 700- och 800-talet. "Libri Carolini" kommer in i "Catalogus testium veritatis" i utgåvan 1562. Akterna från Paris 825 kommer först i utgåvan 1597 men har dock året innan —1596 —utkommit i separat utgåva.
Genom bekantskapen med de kyrkohistoriska källskrifterna kom den lutherska argumentationen att skärpas när det gäller bildfrågan. Men viktigare här är att genom just det kyrkohistoriska arbetet ökar intresset för bildfrågan, vilket aktivt teologiskt skulle träda fram först under 1590-talet i kampen mot kalvinismen

1. se Realencyklopädie für proteestantische Theologie und Kirche Bd. 7 sid. 515 f..samt B. Hägglund, Verständnis und Autorität der altkirchlichen Tradition in der lutherischen Theologie der Reformationszeit...1972.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

från lutherskt håll. Genom det intensiva kyrkohistoriska arbetet föres också ständigt nytt material fram i ljuset, vilket de ständigt utökade utgåvorna av bl.a. "Catalogus testium veritatis" vittnar om. I utgåvorna 1597 och 1608 speglas också det tilltagande dogmatiska intresset för just bildfrågan. Nytt material angående bildfrågan hämtades framför allt från Frankrike med angränsande områden. Här har denna fråga aktualiserats fr.o.m. 1562 i och med hugenottkrigen.1) Argumentationen står här mellan renodlad kalvinism och en romersk-katolsk uppfattning. Det är också den, som ligger bakom Conc. Tridentinum sess. XXV. Från båda sidor ges stridsskrifter ut med kyrkohistorisk förankring. Även tidigare synodbeslut och akter samlas och ges ut. I Paris utkom t.ex. 1562 "De venerandis imaginibus sententiae SS patrum a sancta & generali Synodo VII comprobatae".2) I Antwerpen utges 1565 "Ionae Avrelianensis Ecclesiae episcopi Libri III de cultu Imaginum: Ad Carolum Caluum Adversus haeresin Claudii Praefulia Taurinensis".3) Bland teologiska arbeten kan nämnas Johannes Molanus "De Picturis et imaginibus sacris, Liber unus..." Lovanii 1570.4) 1572 föreligger en utgåva av Paracelsus "Liber de Imaginibus". I början av 1600-talet utkommer flera samlingsverk innehållande olika utsagor och synodbeslut samt akter angående bildfrågan i kyrkohistorien. Bland sådana kan nämnas Theodor de Bry "Imperialia Decreta de cultu imaginum" Frankfurt 1608 5) samt Johannes Molanus "De Historia SS Imaginum et picturarum, pro vero earum usu contra abusus" Lugduni 1619. 6) Vidare kan här nämnas Melchior Goldast "Imperialia Decreta de cultu imaginum" Frankfurt 1610.7) Sistnämnda arbete lovordar också Karl den Store och Frankfurtsynoden 794. Som ett bland de första teologiska arbetena angående bildfrågan inom den lutherska traditionen kan — förutom naturligtvis Luthers "Wider die himlischen Propheten" Chemnitz fjärde del av "Examen Decretorum concilii Tridentini" 1573 betecknas.8) Utifrån bl.a. de kyrkohistoriska verken och "Libri Carolini" behandlas här bildfrågan med bibel- och kyrkofädercitat mot bildbruk kontrasterande mot den grekiska bilduppfattningen och kulten. Eftersom Chemnitz argumentation uteslutande riktas mot Tridentinum och här själva

1. H. Jedin, Entstehung und Tragweite des Trienter Dekret über die Bilderverehrung.
2. Universitetsbibl. Göttingen, Patr. coll. 192/9.
3. ibid. Patr. Lat. 800/71, se även nedan sid.122.
4. ibid. Th. Thet. II 590 /59.
5. ibid. Th. Thet. II 590 / 77.
6. ibid. Th. Thet. II 590 / 63.
7. UB, Lund.
8. Här använd utgåva: Francofurti ad Moenum 1615.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

dekretet om bilddyrkan är det också naturligt att finna en tendens som kan tolkas åt det mer bildfientliga hållet trots att naturligtvis Chemnitz godtar det historiska bruket av bilder. Chemnitz intar ungefär samma hållning som "Libri Carolini" och Frankfurtsynoden 794. Påpekas bör att Tridentinums dekret angående bildbruk riktas mot kalvinismen framför allt i Frankrike.

Bildfrågans anknytning till viktigare dogmatiska frågor

Under de sista decennierna av 1500-talet märks en tilltagande osäkerhet angående de yttre ceremonierna överhuvud inom den lutherska kyrkobildningen. I samband med dopfrågan diskuteras bl.a. exorcismen. Involverade i de djupare teologiska diskussionerna angående nattvarden är rent praktiska frågor angående nattvardsbordets eller altarets utformning, celebrantens placering, om kommunikanten skall ha brödet i handen och vad för slags bröd som skall användas. Naturligtvis kan dessa praktiska frågor inte lösgöras från den bakomliggande djupare teologiska inställningen utan är yttringar, konsekvenser av denna. Bl.a. dessa praktiska frågor i samband med dop- och nattvardslära tillsammans med bildfrågan intar en central plats i de diskussioner som föres bl.a. mellan luthersk och kalvinsk bekännelse vid slutet av seklet. Dessa diskussioner kan sägas ha två dimensioner. Dels diskuteras de yttre ceremonierna och bruken som sådana, t.ex. de ovan nämnda , mässkläder, ljus på altarbordet, orgelmusik, helgdagar etc., men dels är ofta ett ställningstagande till en yttre ceremoni som nämnts en yttring, en konsekvens av en teologisk hållning. Sambandet iakttas lätt när det gäller exorcismen och bruken vid nattvarden. En fråga som nu kan resas är om också ett ställningstagande i bildfrågan är ett uttryck för eller en konsekvens av en sådan teologisk hållning. Kan man vidare säga, att ett ställningstagande i fråga om exorcism och nattvardsritual även mer eller mindre konsekvent leder till ett visst avgjort ställningstagande i bildfrågan? Undersöker vi t.ex. den gnesiolutherska riktningen är detta påtagligt. Samma konsekvens möter vi i den kalvinska traditionen. Mindre konsekvent är däremot den s.k. filippistiska riktningen.
Dop- och nattvardsfrågan sammankopplas ofta i argumentationen med de kristologiska frågorna, så t.ex. i Mümpelgartische Gespräche. Genomgående i den lutherska argumentationen mot kalvinismen under de sista decennierna av 1500- talet är, att det kristna mysteriet främst i inkarnationen betonas gentemot den rationalism, som ofta kom att prägla mer reformert teologi.Bildfrågan kommer nu också att sammankopplas med inkarnationen och det kristna mysteriet i t.ex. sakramenten. Härmed kommer också bildfrågan att lösgöras

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 1 - 66

från att ensidigt behandla de yttre konkreta konstverken i kyrkorna. Bildbegrepp, bilddefinitioner och bildrelationer blir viktiga för det dogmatiska tänkandet överhuvud oberoende av de konkreta konstverken, t.ex. vid behandlandet av kristologi och sakramentslära. När de teologiska bildbegreppen och bildkategorierna aktualiseras är det ofrånkomligt att behandla den bildlära som föreligger i Johannes Damascenus arbeten. Dessa arbeten kom nu också att få ökad betydelse för den lutherska traditionen. Som exempel kan nämnas att Johannes Damascenus är en av de kyrkolärare som åberopas i artikel 8 i Konkordieformeln angående Kristi person.1) De lutherska teologerna tillgrep nu Damascenus i kampen mot kalvinismen, och hans betydelse tycks öka efterhand som splittringen blev större inom protestantismen. Flertalet av hans skrifter utgavs ånyo under 1500- talet. Hans arbeten samlades bl.a. i en större utgåva "Opera" 1575 utgiven i Basel. Att en sådan större utgåva ges ut tyder på ett bakomliggande intresse och även om denna utgåva blott var en bland en mängd nyutgivna skrifter i lärdomsstaden Basel kan det å andra sidan inte anses förvånansvärt om t.ex. Arndt under sin studievistelse här 1579 även kommit i kontakt med detta teologiska verk. Arndt fördjupade sig visserligen här enligt Weber främst i den paracelsiska lärdomen.2) Som en parentes kan här f.ö. sägas att det paracelsiska teologiska systemet till sin struktur inte är helt olikt det damascenska. I "Opera" 1575 ingick även de tre apologierna mot dem som förkastar bilder, "Adversus eos, qui sacras imagines abjiciunt". Dessa hade under 1500-talet utgivits med grekisk text Rom 1533 och 1555, i latinsk översättning Venedig1554, Paris 1555, Antwerpen 1556 och i fransk översättning Verdun 1573.3)

Av särskilt intresse när det gäller den damascenska teologins inträde i den lutherska traditionen är tübingenteologerna och bland dessa främst Jacob Andreae. Dessa var nämligen i direktkontakt med den grekisk-ortodoxa kyrkan genom brevväxlingen med patriarken Jeremias II i Konstantinopel 1574 - 1581. I denna brevväxling berördes även bildfrågan. Senare tvingades bl.a. Andreae men även Lukas Osiander d.ä. genom samtalen med främst Beza, de s.k. Mümpelgartische Gespräche 1586, ånyo att redogöra för sin bilduppfattning. Här gällde det den kalvinska bildfientligheten. Här tillämpas även den damascenska teologin i argumentationen, främst när det gäller kristologi och sakramentslära.

1. Svenska kyrkans bekännelseskrifter sid.691.
2. Weber sid. 29 f.
3. Bibl. der Kirchenväter 44, München 1923 sid. LXXII.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

"Nunc Graeciam in Germaniam"

Den kontakt den lutherska kyrkobildningen genom först Melanchthon 1559 upprättat med den grekisk-ortodoxa kristenheten 1) kan ses utifrån det kyrkohistoriska intresset vi mött ovan. Bakom låg tanken på den universella kyrkan och en vilja att upprätthålla kyrkans enhet.2) Ett viktigt led i denna kontakt var brevväxlingen 1574 - 1581 med patriarken Jeremias II i Konstantinopel. Här behandlas Augsburgska bekännelsen och i samband med artikel XXI angående åkallandet av helgonen behandlas också bildfrågan, främst i andra sändebrevet från tübingenteologerna till Jeremias II år 1580. För innehållet svarar förutom Andreae även Osiander, Biedenbach, Mager, Heerbrand, Schneppf, Gerlach och Crusius.3) Tübingenteologerna hade i sändebrevet att ta ställning bl.a. till den bildteologi som utvecklats och konsoliderats av Damascenus. De tycks dock visa en begränsad förståelse för grekisk bildlära — åtminstone när den praktiseras på de konkreta kyrkobilderna — och detta föranleder att Jeremias II slutligen avbryter brevväxlingen. Någon vidare teologisk diskussion menar sig inte Jeremias II kunna upprätthålla med de lutherska teologerna:

"Wir bitten Euch, uns weiter keine Mühe mehr zu machen und nichts mehr über diese selben Dinge zu schreiben und zu schikken. — — — Geht nun Euren Weg! Schreibt uns nicht mehr über Dogmen, sondern allein um der Freundschaft willen, wenn Ihr das wollt. Lebt wohl!"4)

Även om Jeremias II avbröt brevväxlingen med tübingenteologerna — dessa representerade f.ö. närmast det lutherska "mellanpartiet" — kvarstod och fördjupades vissa relationer mellan den grekisk-ortodoxa teologin och den lutherska. Brevväxlingen utgör egentligen endast ett exempel på det stora intresse man från reformatoriskt håll under hela 1500-talet visade för den grekisk-ortodoxa kyrkan. En omfattande litteratur, behandlande dels turkarna och dels förhållandena i den grekisk-ortodoxa kyrkan, tillkommer nu, ofta i form av reseskildringar och resedagböcker. Hemkommen från Orienten till Rostock håller David Chytraeus 1569 ett tal "über den heutigen Stand der Kirchen in Griechenland, Kleinasien, Afrika, Ungern, Böhmen etc." 5) 1573

1. se t.ex. E. Bentz, Wittenberg und Bysans 1949 samt Wort und Mysterium, 1958.
2. B. Arvidsson, Ekumenik och universalism...
3. Wort und Mysterium sid. 191.
4. ibid. sid. 213.
5. E. Benz, Die Ostkirche... sid. 21.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

beger Stephan Gerlach sig till Konstantinopel i samband med brevväxlingen. Han passerar under denna resa den ungerska residensstaden Ufen och beklagar att turkarna här förstört de vackra byggnaderna och konstverken.1) Kontakten med den grekisk-ortodoxa kyrkan förde också med sig en ökad kännedom om Islam. I de lutherska skrifterna varnades nu också allvarligt för den islamska religionen med dess Koran och man menade härtill att kalvinismen mer eller mindre kunde anses som en inkörsport till Islam, bl.a. just p.g.a. bildborttagandet.2) Genom resedagböcker och reseskildringar kom kännedom om den islamska ikonoklasmen och här fanns exempel som kunde användas i varnande syfte av de lutherska teologerna. Vanligt blev att citera Stefan Gerlachs och Martin Crusius arbeten. Två viktiga arbeten av den senare kan här också nämnas: "Turcograecia libri octo" och "Germanograeciae libri sex" 1585.
Överhuvud är intresset stort i Tyskland för grekisk kultur de sista decennierna av 1500-talet. Grekiska filosofers verk ges ut. De grekiska kyrkofäderna kommer i nya upplagor. Grekiska språket, filosofin och litteraturen — både den världsliga och fornkyrkliga — får en framskjuten plats vid de större universiteten. Denna hängivenhet kan bäst sammanfattas med versraderna i en inledningsdikt tillägnad Crusius i "Turcograecia. . . ." : "Nunc Graeciam in Germaniam". Intresset för den grekisk-ortodoxa kyrkan är alltså inte endast taktiskt teologiskt i kampen mot romersk-katolska kyrkan, mot kalvinismen och inför hotet från Islam. Det är också en yttring av ett allmänt kulturvänligt klimat, och en positiv hållning till kulturen i sig innefattar vanligtvis även en positiv hållning till bildkonsten, vilket även kommer kyrkokonsten till godo.

Gränsdragning mellan lutherskt och kalvinskt

När splittringen inom protestantismen under senare hälften av 1500-talet allt tydligare visade hän mot ännu en kommande definitiv delning av kristenheten är det förståeligt att bildfrågan nu blir allt viktigare. De kalvinskt sinnade hade ju vissa framgångar och kom vid slutet av århundradet att bli ett hot även för de gamla, centrala lutherska provinserna Sachsen och Brandenburg. Furstar övergick till kalvinismen och några av de första märkbara yttringarna var ny liturgi och förordningar att avlägsna bilder från kyrkorna. Hade inte bildfrågan tidigare varit speciellt viktig för lutheranerna så blev den det nu. Bildstriden

1. v. Végh sid. 120.
2. B. Arvidsson, Ekumenik och universlism...

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

kommer nu främst att stå mellan de s.k. kryptokalvinisterna och de s.k.gnesiolutheranerna.

En mer medvetet positiv hållning i bildfrågan är fr.o.m. 1570-talet även märkbar i flera lutherska kyrkoordningar. Nya bilder — anpassade till evangeliskt bruk — påbjuds t.o.m. i vissa kyrkoordningar och anvisningar ges angående lämpliga motiv. Tidigare hade man framför allt tagit ställning till redan befintliga bilder . "Kurländische Kirchenordnung" från 1570 stadgar:

"Unsere kirchen sollen nebenst den kirchhüfen reinlich, ehrlich und zierlich zugerüstet sein und gebürlicher weise, wie in der reformation angezeiget, gehalten werden und in den kirchen nicht mehr als ein altar dafür das hochwirdige sakrament verreichet sein muss. die andern, so noch vorhanden, sollen weg gereumt und mit allen abgöttischen bilden abgethan, und dafür andere herliche historien aus dem alten und und neuen testamente, sonderlich von der auferstehung gemalet und christlich verordnet werden" 1)

Vidare märks en mer uttalad argumentation mot den kalvinska uppfattningen, ofta direkt som i kyrkoordningen för Oldenburg 1573 där kalvinsk uppfattning först refereras och sedan vederläggs. Att avbilda berättelserna om patriarkerna, apostlarna och Jesu underverk, om Jesu lidande, korsfästelse, död och uppståndelse är Gud välbehagligt och kyrkoordningen hänvisar också till Gregorius den Store:

"Von den bildern reden ihrer viel ganz ergerlich also:

Die bilder in den kirchen sind eitel abgötterey, man sol sie nicht dulden, sondern hinwegreissen, sie sind ein schandfleck der rechten Christen und ganz papistisch etc.

Antwort:

Gott hat verbotten Lev. 26 (1), das man die bilder nicht sol anbeten, und straffet den misbrauch, als wenn man zu den bildern leufet und tut ihnen göttliche ehre und dienst an. So sind auch alle heidnische und abgöttische bilder ernstlich verboden. Was aber historien sind, die in heiliger schrift geschrieben stehen, von den patriarchen, aposteln und von dem Herrn Christo und seinen wunderzeichen, auch leiden, kreuzigung, sterben, auferstehen, die in bilder gefasset sind, kan man nicht allein mit guten gewissen, sondern auch mit grossen woltaten Gottes und zu danksagung für dieselbigen. Daher auch die bilder der leyen bibel genennet werden, wie Gregorius schreibt: Quod legentibus est scriptura, hoc idiotis praestat pictura. Zudem haben wir im Neuen Testament keinen befehlich, die bilder abzuthun, die ohne misbrauch und abgötterey können geduldet werden, wie ein ider selbst urteilen kan, der die lehr von christlicher freyheit recht verstehet."2)

Vi märker alltså nu en klarare och mer medveten gränsdragning mellan det som kan betecknas som lutherskt och det som kan betecknas som kalvinskt. Som ett

1. Die evang. Kirchenord., Bd. V sid. 98.
2. ibid. Bd. VII/2/1 sid. 1083.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

led i denna gränsdragning kan även Konkordieformeln och Konkordieboken ses. Egendomligt är dock här, att man — liksom i Augsburgska bekännelsen — undviker bildfrågan.

Ett försök att komma varandra närmare i olika teologiska frågor var bl.a. de s.k. Mümpelgartische Gespräche 1586 som även behandlar bildfrågan. Från lutherskt håll deltog främst Jakob Andreae och Lukas Osiander d.ä. och från kalvinskt håll främst Beza. Här förtecknas dels i vilka punkter man är överens och dels i vilka punkter man har skiljaktiga meningar. Man diskuterade nattvardsläran, läran om Kristi person, bildfrågan (innefattande även själva kyrkobyggnaderna, orglar, altaren etc.), dopet och predestinationsläran. På ett sätt verkar Andreae här företräda en positivare syn på bilder än i den tidigare brevväxlingen med Jeremias II. Att han i denna kan synas något negativare kan dock bero på att det teologiska ämnet främst gällde åkallandet av helgonen. I Mümpelgartische Gespräche gäller det primärt bildfrågan som sådan. Åkallandet av helgonen var ju inte aktuellt vare sig för Andreae eller Beza och här rådde knappast några skilda meningar mellan lutheraner och kalvinister. Att Andreae företräder en till synes positivare syn på bilder i Mümpelgartische Gespräche kan naturligtvis också vara en utveckling och påverkan efter samtalen med Jeremias II och drivits fram som en motvikt, ett försvar mot den växande kalvinismen och kryptokalvinismen.

Argumentationen i Mümpelgartische Gespräche när det gäller bildfrågan kan sägas utgå från frågan om de befintliga kyrkorna, som använts för "papistisk" gudstjänst, kan övertas eller om de skall rivas och ersättas med nya, anpassade till protestantisk gudstjänst. Man har här utvecklingen i Frankrike och Holland i åtanke. Reformationen hade nämligen här fört med sig en enligt Andreae synnerligen ovis destruktion av kyrkobyggnader. Beza vill inte heller försvara denna destruktion men tycks dock endast avse Frankrike, så i den egna utgåvan av akterna 1588:

"Demnach so ist auch offenbar / dass an vielen orten im Niederlande die Bilder auff Bevelh der Oberkeit seind abgeschaffet worden. Was aber in franckreich geschehen ist / muss ich zwar selbst bekennen / dass nicht allein auss unvorsichtigkeit und unverstande / sondern auch mit keinem rechten vorsatze / und sonst auff mannigerley weise in diesen sachen sey zuviel gethan und gesündiget worden / wie es in Kriegsläuffen pfleget zuzugehen."1)

Beza är överens med Andreae att själva kyrkobyggnaderna kan vara kvar. Vidare enades man om att bilder var adiafora, men den praktiska tillämpningen kunde man inte enas om. Någon större framgång i enande syfte uppnåddes inte

1. Theodori Bezae Gründlisches Gegenberichts / Auff die handlungen des Mümpelgartischen Gesprächs /...., 1588 sid. 25.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

med dessa samtal utan klyftan fortsatte i stället att bli större. Bezas uttalanden i dessa samtal skulle nu komma att vederläggas i främst gnesioluthersk litteratur under hela 1590-talet. Delningen av protestantismen i en kalvinsk eller reformert kyrkobildning och en luthersk är också nu nästan definitiv.

Anhaltinska bildstriden

Walch nämner i sitt arbete "Historische und Theologische Einleitung in die Religions-Streitigkeiten..." 1733-36 bl.a. följande angående bildstriden under 1500-talet: "In solchen Verfahren (bildstorm) folgten hin und wieder andere dem Carlstadt nach und wolten die Bilder in den Kirchen durchaus nicht leiden, da es denn nach und nach so weit kam, das man sie in der Reformirten Kirchen gäntzlich abschaffe und mit den unserigen, die dergleichen nicht nachthun wolten,darüber zu disputiren anfieng, so insonderheit von den Anhältischen geschahe."1)Under tidsperioden mellan bildstriden i Wittenberg med början 1522 och den anhaltinska bildstriden fr.o.m. 1596 förekommer egentligen knappast någon allvarligare större yttre konflikt när det gäller bildfrågan inom protestantismen. Bildstrider förekommer däremot, men dessa står vanligen mellan å ena sidan zwingliansk och kalvinsk bekännelse och å den andra romersk-katolska kyrkan, så t.ex. i Frankrike.Uttalanden mot kalvinskt bildstormeri förekommer däremot och teologiska bearbetningar av själva bildfrågan. Avsaknaden under nämnda period av allvarligare konflikter inom protestantismen när det gäller bildfrågan kan — förutom rent geografiska faktorer i reformationshistorien — bl.a. förklaras av Melanchthons restriktiva hållning och den filippistiska teologins inflytande. Ovan har nämnts att denna även dominerade danskt kyrkoliv fram till Christian IV.
Vid slutet av 1500-talet tillspetsas den motsättning, som förekom inom den lutherska traditionen, och som tidigare framhållits kommer den gnesiolutherska riktningen att framhäva den kristna kyrkans kontinuitet och tradition bl.a. utifrån det kyrkohistoriska arbete som bedrivits med centrum i Magdeburg och som ursprungligen haft Flacius som upphovsman. Det är även med centrum i dessa trakter ivi under sista decenniet av 1500-talet finner en stark gnesioluthersk riktning. Den gnesiolutherska riktningen kom som ovan nämnts att anses gå i katoliserande riktning. Påpekas bör att den i teologisk litteratur ofta — och även här — tilämpade uppdelningen av lutheraner i en filippistisk och en

1. J.G.Walch, Historische und Theologische Einleitung in die Religionsstreitigkeiten sid. 412 Vol.III sid. 412.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

gnesioluthersk riktning har flera begränsningar. En sådan begränsning är att beteckningarna flacianer och gnesiolutheraner ofta användes som synonyma. 1) Samtidigt påträffas teologer med beteckningen gnesiolutheraner som dock kraftigt tar avstånd från Flacius. När vi här använder beteckningen *gnesioluthersk* låter vi den främst stå för den traditionsanknytande riktning med stark betoning av det liturgiska och med ett starkt avgränsande mot kalvinismen, som vi möter främst efter Konkordieformeln.

Tre frågor kom fr.o.m. 1589 att bli brännande i Anhalt: exorcismen, nattvardsceremonier innefattande själva nattvardsläran samt bildbruk. Duncker, som gjort en ingående studie utifrån källmaterial angående de teologiska förhållandena i Anhalt perioden 1570-1606, söker påvisa att det reformationsverk Johann Georg genomdrev inte helt hade till avsikt att införa den kalvinska bekännelsen: "Es darf uns also nicht Wunder nehmen und es kann an sich keineswegs auf Calvinistische Neigungen zurückgeführt werden, wenn derartige Bestrebungen sich in jener Zeit auch im Fürstenthumb Anhalt geltend machten. Der Gedanke daran, wie lange man hier bereits des Segens der Reformation teilhaftig geworden war, beförderte den Eifer, die Reste des papistischen Sauerteigs, wie man sich vielfach ausdrückte,zu beseitigen und das "Reformationswerk" vollständig durchzuführen."2) P.g.a. den ofta vacklande lutherska hållningen kan naturligtvis Duncker i viss mån ha rätt. Ofrånkomligt är dock att reformert bekännelse mer och mer vinner insteg i Anhalt under 1590-talet samtidigt som en intensiv motaktion kommer från gnesiolutherskt håll.

Den egentliga bildstriden i Anhalt börjar 1596. Upphovet kan enligt Duncker vara en skrift utkommen i januari detta år. Författaren hävdar här, att när det gäller själva läran och trosartiklarna finns redan en mängd skrifter, medan motsvarande saknas när det gäller ceremonier och kyrkobruk.Denna lucka söker nu författaren fylla med sin skrift.3) Skriften kan sägas företräda en reformert teologisk hållning. Ridderskapet oroas över denna skrift och överlämnar ett betänkande till fursten i början av mars samma år: "ErinnerungsSchrifft etlicher vom Adel und Stedten / An den Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten und Herrn / Herrn Johann Georgen / Fürsten zu Anhalt / . . .". Ett svar på detta betänkande kommer i ett omfattande arbete, förmodligen utgivet hösten 1596: "ErinnerungsSchrifft . . . Sampt darauff erfolgten gnediger verantwortung und erklerung". Om fursten har del i sistnämnda arbete är enligt Duncker osäkert.

1. jfr. art. 'Gnesiolutheraner' i TRE.
2. Duncker sid. 73.
3. ibid. sid. 76.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Under alla förhållanden ger just denna skrift upphov till en intensiv teologisk argumentation i bildfrågan från lutherskt håll, till de bildapologier vi i det följande närmare skall undersöka. Vad som enligt Duncker kan konstateras är att fursten 1596 önskade följande förändringar i Anhalt: 1. Altaret skall ersättas med ett vanligt bord. 2. Prästen skall stå vänd mot församlingen. 3. Bröd som kan brytas och utdelas skall användas i stället för oblater. 4. Brödet och kalken skall överräckas till kommunikanten så att denne själv kan föra båda till munnen.1) Förändringen gäller alltså främst nattvardsfirandet. Rent praktiskt — oberoende av egentlig inställning till bildbruket som sådant — får detta direkta konsekvenser för bildfrågan i.o.m. att altartavlor, ofta rikt prydda med bilder, skall tas bort. Här kommer alltså förutom en djupare teologisk orsaker bildfrågan att sammankopplas med nattvardsfrågan även till det yttre, och det kan vara svårt att avgöra om borttagandet av främst altarbilder sker utifrån en förändrad nattvardsliturgi eller utifrån en förändrad bildteologi. Det är heller inte osannolikt att detta förhållande används och utnyttjas i polemiken. Säkerligen väckte borttagandet av bilder större oro och protester bland folk i allmänhet än t.ex. prästens placering vid altaret. Under alla förhållanden tas bilder, tavlor och krucifix bort från en del kyrkor i Anhalt 1596, t.ex. Bernburg och Amesdorf.2) Invändningar uteblir inte heller. Avvisande till reformen ställer sig t.ex. pastor Sebastian Sellius i Ballenstedt under vilken f.ö. Arndt under en tid verkat.3) Sellius hade tidigare intagit i princip samma hållning till exorcismen som Arndt men godtog dock motvilligt avskaffandet med motiveringen att det dock var fråga om adiafora.4) När Sellius inser att den nya reformen svårligen kan förhindras begär han avsked, vilket beviljas i juli 1597. Att motviljan till reformen var extra stark i distrikten Ballenstedt, Gernrode och Harzgerode beror förutom Sellius säkerligen även på närheten till Quedlinburg där Arndt nu verkade. Senare i ett brev till Piscator i Jena skriver Arndt:

"Als ich von Anhalt ausgestossen, bin ich nach Quedlinburg berufen worden, meine Schafe folgten mir häufig aus der Nachbachschaft nach und verlangten von mir mein Amt, und ich habe auch sowohl denen zu Quedlinburg, als diesen 9 Jahre gedient."5)

Redan i december 1596 utkommer Arndts "Ikonographia". Under våren 1597 utkommer de omfattande arbetena om bildfrågan från gnesiolutherskt område vilka nämnts i inledningskapitlet. Noteras bör att dessa skrifter tillkommit

1. Duncker sid. 111.
2. ibid. sid. 112 f., se vidare Anhalts Bau- und Kunst-Denkmäler, t.ex. sid. 100 och 107.
3. Schubart, Johann Arndt..., i Neue Kirch. Z., 9, 1898 sid. 456.
4. Duncker sid. 131.
5. Schubart sid. 467.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

utanför Anhalt. Den anhaltinska bildstriden uppmärksammades av de lutherska teologerna långt utanför Anhalt och kom på ett särskilt sätt att bli den lutherska traditionens egentliga uppgörelse med kalvinismen i bildfrågan strax före den definitiva delningen av protestantismen i en luthersk och en reformert gren. Härigenom kommer också den egentliga lutherska hållningen att klargöras.

Gnesiolutherskt inflytande i Danmark kring sekelskiftet 1600

Den teologiska utvecklingen i Danmark under 1500-talet löper i stort parallellt med utvecklingen i Tyskland. Flertalet av de mer kända danska teologerna vistas periodvis vid de större universiteten, t.ex. Rostock och Wittenberg. Överhuvud betraktas utlandsresor och utlandsstudier som nästan nödvändiga för att erhålla en vetenskaplig och kulturell utbildning. Detta är märkbart under hela reformationsseklet i Danmark. Vid slutet av århundradet märker vi också hur gnesiolutherska tankar vinner insteg. Filippismen höll sig dock länge kvar i Danmark och vanligen menar man, att en strängare luthersk uppfattning först började dominera danskt kyrkoliv i.o.m. att Hans Poulsen Resen blev Själlands biskop 1615. Från att tidigt stått filippismen nära influerades denne efterhand i gnesioluthersk riktning.1) En annan representant vid slutet av 1500-talet för en mer gnesioluthersk uppfattning är den unge Holger Rosenkrantz. Under sin studievistelse i Wittenberg i slutet av 1500-talet betvivlar denne att det i Danmark överhuvud finns äkta lutheraner. Enligt Kornerup är betvivlandet säkert "et ejendommeligt Vidnesbyrd om den Ængstelse, hvormed man fra strengt lutherske Kredse fulgte den Kirkelige Udvikling herhjemme".2)
Under Christian IV's tid — samtidigt med att gnesiolutherskt inflytande gör sig gällande — blomstrar kultur och konst i Danmark. Praktfull kyrkokonst tillkommer och bl.a. många av de under filippismen omnämnda katekesaltartavlorna ersätts med målade bilder. Under Christian IV's tid sker alltså stora förändringar när det gäller kyrkokonst. Filippismens restriktiva hållning mister betydelse. Två orsaker bör kunna nämnas till detta: dels Christian IV's öppenhet för kultur och dels som nämnts den tyska gnesiolutherska teologins inflytande.
1595 företog Christian IV en resa i Nordtyskland och besökte flera furstehov, bl.a. Celle, Wolfenbüttel, Magdeburg, Berlin och Mecklenburg. Särskilt Magdeburg är här av intresse. I detta stift hade som tidigare nämnts

1. B. Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen 1928 sid. 192
2. ibid, jfr. Møller, Doctrina secundum pietatem, 1966 ang. Rosenkrantz senare utveckling.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

gnesiolutherdomen ett starkt fäste.1) Januari - mars 1597 avlägger Christian IV ett nytt besök här 2) och omedvetet eller medvetet kommer han i beröring med den anhaltinska bildstriden. Under främst denna period januari - mars 1597 utkommer nämligen de viktigare arbetena angående bildfrågan från gnesiolutherskt håll och några av dessa ges ut just inom ärkestiftet Magdeburg. Sistnämnda besök infaller alltså när svallvågorna är som störst i Tyskland från den anhaltinska bildstriden. Osannolikt är därför att kungaparet varit helt omedvetna om den anhaltinska bildstriden och bildfrågan som sådan. Som regent fick Christian IV därtill ofta visa åtminstone formellt intresse, när det gällde att ta ställning till olika kyrkopolitiska frågor.

Under Christian IV's tid vinner även barockkonsten insteg. Barocken har ofta ansetts som motreformationens konst. 3) Barocken i Danmark kan i viss mån — hypotetiskt — också sättas i relation till motreformationen. De jesuitiska skolorna i Europa besöks nämligen av inte så få danska studenter. Christian IV är i början välvillig till dessa skolor, men efterhand blir det ett problem att hantera den påverkan dessa studenter erhållit.4) Kring sekelskiftet 1600 vinner också Johann Arndt insteg i Danmark.5) Denne hade ju också en viss betydelse när det gäller bildfrågan. Enligt de undersökningar som gjorts av Sigrid Christie fick Arndts bildspråk och emblematiska framställningsform stor betydelse som förlagor till norskt kyrkmåleri under 1600-1700-talet.6)

1. Ett syfte med resan 1595 var att finna en protestantisk prinsessa lämplig som Danmarks drottning. Redan under denna resa lär det också ha blivit bestämt att äktenskap skulle ingås mellan Christian IV och administratorn i ärkestiftet Magdeburg Joachim Friedrich's dotter Anna Katharina , se Danmark -Norges Traktater III sid. 86 ff.

2. Besöker Joachim Friedrich och giftermålet med dennes dotter Anna Katharina anses nu avgjort. Simon Gediccus var 1597 verksam i Wollmirstedt där också äktenskapshandlingarna undertecknades 28 augusti samma år. Härtill kan nämnas att vid Christian IV's kröning i Köpenhamn 1596 deltog i Joachim Friedrich's följe Simon Gediccus, se Erich, Klarlige oc visse Beskriffvelse om ... Christians den Fierdis ... Kroning... udi Kiøbenhaffn..., 1598 (UB Lund). Gediccus var prinsessan Anna Katharinas informator med uppgift att just fostra henne och övriga barnbarn till Johann Georg i sträng luthersk anda, mot all kalvinism, se Kniebe sid. 1 f. Enligt flertalet biografiska notiser lär också Anna Katharina ha utövat en strängare luthersk fromhet och stått nära bl.a. Resen.

3. ang. barock och motreformation, se bl.a. W.Weisbach, Der Barock als Kunst der Gegenreformation, 1921.

4. Kornerup sid. 238.

5. Den Danske Kirkes Historie, red. Koch, Kornerup, Bd. IV sid.222.

6. Den Lutherske Ikonografi i Norge inntil 1800, Bd. I och II.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund

Slutligen skall här nämnas åtminstone en dansk teolog som yttrat sig för bildbruk mot kalvinismen, nämligen Niels Heldvad. Denne yttrar sig 1597 i "Elevsinia Sacra" om bl.a. bilder i samband med katekesaltartavlorna, vilka Heldvad ansåg meningslösa. Vidare citerar Heldvad Johannes Damascenus angående altarets placering i öster.En utförligare behandling av bildfrågan ger Niels Heldvad senare i det 1622 utgivna arbetet "Amphitheatrum Fidei Catholicae, & Ceremoniarum Ecclesiae Jesu Christi". I samtalsform mellan en person vid namn Theophilus och en vid namn Gregorius framställs enkelt och begripligt ett försvar för bilder och ett vederläggande av kalvinismen. Den teologiska hållningen överensstämmer helt med tidigare gnesiolutherska skrifter i bildfrågan.

Kopia 20130520 © Bengt Arvidsson, KULTURTEOLOGISKT FÖRLAG Lund